

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра загального і слов'янського мовознавства

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь — магістр

на тему: **«Українська мовна свідомість у 2014–2023 рр.: лінгвальний
та позалінгвальний виміри»**

Виконала: студентка 2-го року навчання

Спеціальність: 035 Філологія

Спеціалізація: 035.01 Філологія

(українська мова та література)

Штанько Ярослава Олегівна

Керівник Непоп-Айдачич Л. В.,

кандидат філологічних наук, доцент

Рецензент Айдачич Д.

(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Секретар

ЕК _____

«___» _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. МОВНА СВІДОМІСТЬ: ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЇЇ РІВНІ	6
1.1. Мова й мовна картина світу.....	6
1.2. Мовна свідомість: варіативність дефініції та характеристика поняття	8
1.3. Теорія моральної паніки як реакція на позалінгвальні стимули	14
1.4. Рівні мовної свідомості як ступені зрілості нації	18
Висновки до розділу 1.....	23
РОЗДІЛ 2. КОЛИВАННЯ РІВНЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ЯК РЕАКЦІЯ НА ЗОВНІШНЮ ЗАГРОЗУ	26
2.1. Характеристика рівня мовної свідомості українців до початку російської агресії проти України	26
2.2. Сплески мовної свідомості від 2014 до 2022 року.....	29
2.3. Повномасштабне вторгнення як рушійна сила у зміні мовної свідомості	51
Висновки до розділу 2.....	58
РОЗДІЛ 3. ШИБОЛЕТ ЯК ІНДИКАТОР ЕТНІЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ Й ЛІНГВАЛЬНИЙ ВІЯВ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ	60
3.1. Шиболети: біблійне коріння й використання під час конфліктів і воєн	60
3.2. Шиболети, що функціонують під час російсько-української війни.....	65
3.3. Помилки машинного перекладу, які стали шиболетами	80
Висновки до розділу 3.....	84
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	93

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	101
ДОДАТКИ	122

ВСТУП

Нині Україна переживає чи не найскладніші часи за всю свою історію. І варто сказати, що боротьба за суб'єктність нашої країни відбувається ще від часу анексії Криму та початку АТО на Сході України. Окрім подій на фронті, боротьба відбувалася й на мовному поприщі: уведення мовних законів, які обмежували функціонування української мови, а натомість давали більше прав російській; пропагування відверто ненависницьких позицій щодо української мови, які супроводжувалися гучними скандалами; поширення політиками наративів, що лише розпалювали ворожнечу та багато інших подій. І хоч в Україні чинним є мовний закон, який регулює законодавчий аспект існування мови, простежуємо випадки вияву публічної зневаги до державної мови від пересічних громадян і не тільки.

Початок повномасштабного вторгнення ознаменував початок якісно нового рівня національної та мовної свідомостей. Створено чимало розвідок про культурну експансію, досліджується аспект імперіалізму не лише в культурі, а й у мові. Також, очевидно, зросла нетерпимість до функціонування російської мови в публічному просторі, а також до використання цієї мови за кордоном українцями, які тікали від війни. Не менш яскравим підтвердженням важливості існування української мови й повсюдного її використання є фраза «Росія закінчується там, де закінчується російська мова», яка ілюструє одну з «причин» агресії Росії проти України ще 2014 року — анексії півострова Крим.

Актуальність нашої роботи полягає в дослідженні зміни стану української мовної свідомості в Україні в контексті подій від 2014 року (анексії Криму та початку АТО) до початку 2024 року (другого року повномасштабного вторгнення Росії в Україну). Вивчення української мовної свідомості виявить явища впливу подій у державі на мовців, а також дасть змогу з'ясувати, що є стимулом для змін загалом. Донині не було створено розвідок, де розглядалася мовна свідомість у її тяглості, у конкретних часових рамках.

Дослідженням деяких аспектів цієї проблематики займалися Б. М. Ажнюк, С. Єрмоленко, Л. Т. Масенко, І. Ренчка, П. О. Селігей, Г. М. Яворська та інші.

Метою роботи є виявлення мовних одиниць, які вкажуть на зміни мовної свідомості українців, дослідження кореляції між ситуацією в Україні й мовною свідомістю її громадян, розгляд мовних одиниць, що використовувалися як маркер розрізнення опозиції «свій — чужий».

Щоб досягнути поставленої мети, ми маємо виконати такі **завдання**:

- 1) схарактеризувати, у чому полягає різниця між поняттями «мовна картина світу» та «мовна свідомість», описати їх сутність;
- 2) розглянути поняття «моральна паніка» в контексті функціонування мови під час російсько-української війни;
- 3) обстежити класифікацію рівнів мовної свідомості;
- 4) дослідити сплески мовної свідомості та її рівень в 2014–2023 рр.;
- 5) розкрити поняття «шиболет» та його походження;
- 6) описати мовні одиниці, які слугували для розрізнення «свій — чужий».

Під час опрацювання мовного матеріалу ми послуговувалися такими **методами дослідження**: спостереження, узагальнення, контент-аналізу, описовим, зіставним, аналітичним, контекстним аналізу.

Об'єктом нашого дослідження є тексти новин, дописи в соцмережах, законодавчі акти, меми, **предметом** — мовні й позамовні факти, що підтверджують зміну рівня мовної свідомості.

Дослідження здійснюється **на матеріалі** інтернет-видань «24 канал», «УНІАН», дописів у соцмережах «Твіттер» та «Фейсбук», а також коментарі до них, що були опубліковані між 2014 і 2023 роками.

Структура роботи. Наша робота складається із трьох розділів, висновків, списку літератури, який налічує 76 позицій, списку джерел, що охоплює 163 позиції, та додатків, де вміщено 55 рисунків.

РОЗДІЛ 1. МОВНА СВІДОМІСТЬ: ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЇЇ РІВНІ

*Нас полонив образ. І ми не могли
звільнитися від нього, бо він перебував
у нашій мові, а мова, здавалося, тільки
без кінця повторювала його нам.*

Людвіг Вітгенштайн. «Tractatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження»

1.1. Мова й мовна картина світу

Людина впродовж свого існування хоча б раз замислювалася, якою є роль мови в її житті. Найпершим, що спадає на думку, є те, що саме вона конструює людську свідомість, завдяки їй індивід має змогу думати й висловлювати свої розмисли. Однак варто спочатку розглянути, чим саме є мова: за Ф. де Соссюром, це частина мовної діяльності людини; мова є суспільним продуктом, водночас загальноприйнятою умовністю, щоб в індивіда існувала можливість реалізації мовної здатності [55, с. 20]. Під час артикуляції того чи того слова, тобто озвучення його зовнішньої форми, у свідомості мовців виникають зв'язки, що поєднують матеріальне, тобто комплекс звуків, з образом, закладеним у свідомості. І саме цей процес є найважливішим, коли ідеться про організацію системи мови. Оскільки мовою послуговуються тривалий час, це дало змогу мовцям витворити «усереднення» — ті самі знаки пов'язуються з однаковими поняттями [55, с. 25]. Саме тому, спілкуючись, ми не вигадуємо нові слова, а використовуємо вже наявні, що дещо спрощує процес комунікації.

Як відомо, людина живе в соціумі. Про це йшлося ще в текстах давньогрецьких філософів: вони стверджували, що соціум глибоко вкорінений у людську природу. Індивід не може існувати без соціуму, оскільки є залежність людей одне від одного та від їхньої підтримки [54, с. 56]. Про це ж зазначає і В. фон Гумбольдт, кажучи, що окрема людина пов'язується із цілим: спільнотою, расою, людським родоводом загалом. Повертаючись до запитання про те, навіщо людині мова, ми знаходимо відповідь — щоб взаємодіяти з подібними до себе. Мови настільки зрослися з внутрішньою природою людини, що вони більше

виринають із людини, ніж навмисно нею створюються, тож В. Гумбольдт робить висновок, що інтелектуальне надбання народів якраз є наслідком їхніх мов. Мова є тією першою сходинкою, яка дає змогу перейти на вищий рівень розвитку й відкрити для себе щось понад цим — духовне. І хоч виникнення мови зумовлене тими ж причинами, що й духовна сила, саме перша стимулює розвиток останньої, вони є нероздільними в інтелектуальній діяльності людини. Духовність і будова мови перебувають у тісному взаємозв'язку, з одного витікає інше й навпаки: мова оприявнює, матеріалізує дух народу: мова народу — його дух, а його дух — мова. Головним є те, що мова не є продуктом, вона — це процес, що відбувається щосекунди. Можна сказати, що мова уособлює роботу духу, чиїм завданням є зробити звук, що артикулюється, доступним для творення думки [13, с. 65–70]. Однак варто зазначити, що дух не в усіх народах орієнтується виключно на фізичне його вираження — деякі народи сприймають по-особливому природу символів, заглиблюючись у зосереджені роздуми, тоді як інші, навпаки, використовують мову для взаєморозуміння [24]. А. Кришко підкреслює, що В. фон Гумбольдт уважав відмінності між мовами такими, що мають всесвітньо-історичне значення. Він дослідив пряму залежність між характерами мови й народу. В. фон Гумбольдт зазначає, що «різні мови — це зовсім не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різні бачення її», і саме ця теза є однією з основоположних для витворення нового терміна — «мовне чуття» [24].

Це поняття з'являлося в роботі В. фон Гумбольдта; зазначалося, що мовна свідомість має щось, що не можна детально пояснити — воно схоже на інстинкт передчуття всієї системи загалом, на яку спирається мова в певній індивідуальній формі [13, с. 88]. Також мовознавець виділяє два конституційні принципи, де розділяє внутрішнє і зовнішнє: внутрішня мовна свідомість — сукупність сил, які впливають на створення та вживання мови, звук — це те, що засвоюється й залежить від властивостей артикуляційних апаратів. Саме другий є пасивною матерією, що вкладається у вже заготовлену форму. Мовна свідомість, де поєднуються інтелектуальна й чуттєва сили, надає змісту звукові, який своєю чергою впливає на закони внутрішньої мовної свідомості. В. фон Гумбольдт

зазначає, що звук — це принцип, що створює відмінності, бо залежить від багатьох чинників, тоді як внутрішня мовна свідомість тяжіє до уніфікації, а форми, що відхиляються, мовна свідомість намагається повернути на «правильний» шлях [13, с. 227–228].

Згодом цю теорію розвинули інші науковці й дійшли до думки, що мовна картина світу — суб'єктивний образ об'єктивної реальності, оскільки індивід по своєму відтворює наявні знання. Тому можна сказати, що національна мова — сукупність знань, істин, що зумовлена саме психологією народу [20, с. 21]. Приміром, Л. Вайсгербер зазначає, що від мовної картини світу людина не може відмовитися, їй доступні лише незначні відхилення, що й роблять її індивідуальністю. Наступна теорія лінгвістичної відносності Сепіра — Ворфа зазначає, що мова займає чільне місце в дослідженні світу — він сприймається через призму мови, тобто реальним світом ми можемо назвати те, що відбито в мові. В українському мовознавстві термін «мовна картина світу» розглядав В. Жайворонок. Науковець описав його так: «усе те, що йде передусім від людини або етносу, результат людського сприйняття, фантазій, мисленневих процесів і перетворювальної діяльності» [19, с. 9]. Саме тому можна сказати, що картина світу має в собі національне забарвлення, оскільки сприйняття реальності проходить через призму світосприйняття й світобачення нації. З огляду на це, можна зробити висновок, що індивід не може об'єктивно сприйняти реальність і через це фіксує саме конструкт світу у своїй свідомості; і цей конструкт є другорядним існуванням об'єктивної реальності [50].

1.2. Мовна свідомість: варіативність дефініції та характеристика поняття

У мовознавстві іноді простежується відсутність чіткого розмежування понять «мовна картина світу» й «мовна свідомість». Як ми обстежили в попередньому підрозділі, мовна картина світу є результатом усвідомлення реальності та є тим, від чого не можна відмовитися. Можна вважати, що в понятті «мовна свідомість» ідеться теж про усвідомлення, але не реальності, а самої мови. Різні школи

лінгвістики трактують поняття «мовна свідомість» по-різному: вона може позначати зв'язок між свідомістю й мовою загалом, оскільки саме в ній закладаються знаки, які людина декодує; або ж засвоєну систему мовленнєвої поведінки [47, с. 8]. Також в українському мовознавстві наявні різні терміни на позначення цього поняття: наприклад, «метамовна свідомість» у роботах Б. М. Ажнюка. Ідеться про те, що людина може перебувати одночасно у двох мовних світах: вона порівнює дві мови, через що в її свідомості з'являються уявлення про деякі мовні явища, оцінні судження щодо використання тієї чи тієї мови тощо. Людина усвідомлює, який рівень її мовної компетенції, обґрунтовує вибір мови. Б. М. Ажнюк зазначає, що мовна свідомість українців, які живуть в Україні, відрізняється від тих, хто живе за кордоном. Якщо для перших українська мова — не лише засіб спілкування, а й щось органічне, то для других аргументи щодо збереження мови є необхідними [1, с. 142–149]. Г. М. Яворська у своїх дослідженнях послуговується терміном «лінгвістична свідомість», зазначаючи, що це поняття — результат рефлексії людини над мовою. Науковець зазначає, що «оцінка мовних фактів (як правильних/неправильних, естетичних/неестетичних тощо) носіями мови передбачає рефлексію над мовою, або дію мовної свідомості» [61, с. 143]. Також Г. М. Яворська подає два рівні рефлексії над мовою: перший охоплює погляди на мову, що характерні для деякої групи людей або ж суспільства і є поверхневим, другий — аналіз мовних одиниць на предмет їхньої сприйнятливості іншими людьми, і цей рівень, відповідно, є глибинним [61, с. 143].

Перший рівень рефлексії зазвичай не широко досліджується, оскільки він є дещо «забобонним» і «стереотипним». Як ми вже зазначили, сюди входять будь-які уявлення про мову: вона легка чи складна у вивченні, красиво звучить чи ні, якими функціями вона наділена тощо. Подібні упередження беруться до уваги науковцями, що працюють в царині етно- та соціолінгвістики, оскільки ті виявляють спроби осмислити явища, які лежать поза свідомістю або не цілком усвідомлюються людиною [61, с. 143–144]. У цьому напрямі працювали на Заході ще в 1970-х роках, проте в тій традиції він має назву «ставлення до мови», або ж *language attitudes*. Такі дослідження мали за мету дослідити, як звичайні мовці

оцінюють соціолекти та діалекти, яким є престиж різних мов, їхні «позитивні» чи «негативні» риси, їхню оцінку власних мовних знань та мовних знань інших. Окрім цього, у такий спосіб можна простежити причини, чому люди вивчають певну мову. Такі ставлення й установки вибудовують ціннісні орієнтири у свідомості мовців, і їх можна виявляти за допомогою анкетування. Подібні розвідки необхідні для виконання цілей мовної політики або ж планування [47, с. 10; 61, с. 144]. Другий рівень рефлексії, тобто глибинний, стосується вибору людиною між декількома мовними варіантами, і ті, які вважаються неприйнятними, відкидаються. Як зазначає Г. М. Яворська, «оцінне ставлення можливе лише там, де мовна система допускає варіативність» [61, с. 145]. Тож, можна зробити висновок, що якщо немає варіативності, то немає і вибору, однак тоді виникає запитання про механізм витворення цієї варіативності.

Очевидно, що українська мова постійно вдосконалюється: виходять з ужитку одні слова, входять в узус інші, проте цей процес може бути як «пуристським», так і «європейським». У першому випадку йдеться про усунення слів, які не утворені на питомому українському ґрунті: англіцизми, русизми, полонізми, кальки із цих та інших мов. Це переважно заклики віддавати перевагу словам, які є власне українськими, та подавання власних варіантів на заміну. Прикладом є пропозиція заміни *СНІД* (англ. AIDS) на варіанти *епідемічна безборонь* або *інфекційна незахисть*, що були подані В. Рождественським [1, с. 304]. Пропонувалося також змінити й спортивну термінологію, як-от *відбиванка* ('волейбол') чи *копаний м'яч* ('футбол'), а втім ці варіанти мали місце в мовній практиці на Галичині й згадувалися в закордонній пресі. Нині існують сервіси, де будь-який користувач може запропонувати власний питомо український відповідник до запозичених слів, як-от «Словотвір» — slovotvir.org.ua [177]. Другий напрям, тобто європейський, обстоює право використання запозичень із неслов'янських мов (переважно західноєвропейських), більшість яких прийшла в лексикон української мови через вплив польської. Б. М. Ажнюк зазначає, що збереження подібних лексем у діаспорян «зумовлене як інерцією доеміграційних впливів, так і прагненням уникнути подібності з російськими відповідниками чи прототипами: *амбасадор*

(посол), *репрезентант* (представник)» [1, с. 304–308]. Як вказує Б. М. Ажнюк, у ситуації двомовності паралельне вживання лексем, які позначають те саме поняття, є радше виявом хиткості й запущеності мови, аніж її збагачення, але науковців, які намагаються їх уніфікувати, дехто маркує як «жертв радянських мовознавців» [1, с. 311]. Лінгвіст робить висновок, що подібні установки є наслідком розгляду мовознавчих проблем через призму проблем політичних, особливо в контексті боротьби «західного плюралізму» та «східного тоталітаризму», й успадкування такого явища, як «самоврядність у мові»: мовець має право обрати ту лексему, яка їй подобається [1, с. 310–312].

Подібні приклади варіативності подає і Г. М. Яворська, яка згадує таке запитання: «Чому слово *часопис* з недавніх пір вважається більш «правильним», ніж *журнал* чи *газета*?». У відповідь кажуть, що *часопис* є українським словом, однак це хибно, бо три подані варіанти є запозиченнями, навіть слово *часопис*, яке вважається «українським», — калька з німецького *Zeitschrift* (яке складається з *час* і *писати*) [61, с. 145; 16, с. 283]. Тому можна сказати, що мовна свідомість — сукупність соціально обумовлених і культурних переконань, що показують ціннісні орієнтації щодо мови.

Поруч з поняттям «ставлення до мови» у закордонному мовознавстві розглядають «усвідомлення мови», або ж *language awareness*. Це поняття опрацьовують переважно у викладацькій площині: як навчати студентів свідомо опановувати мову, хоча дехто з науковців зазначає, що це поняття також важливе в суспільствах, де є мультикультуралізм. У викладацькому аспекті мовна свідомість постає як система знань про мову, що допомагає покращити її вивчення та викладання — вчителі мають обдумувати рівень своїх знань та знань систем, що лежать в основі [75, с. 295]. Так само від студентів вимагається відчуття зв'язку між формою та змістом, що впливає на вибір того чи того мовного засобу. Для його розвитку пропонується описувати щось, пояснювати, говорити, бути залученим та рефлексувати [75, с. 292].

Як ми бачимо, ключовими аспектами у мовній свідомості є «усвідомлення» та «рефлексія», і саме остання приводить до першого. П. О. Селігей зазначає, що

мова, якщо говорити саме про мовну свідомість, починає бути окремим об'єктом пізнання. Вона стає помітною й осмислюється з метою розуміння її природи, окреслення її образу. Виявом мовної свідомості є запитання про те, чим є мова, яка її роль, чи варта вона уваги тощо, і саме це формує ціннісні настанови, які ми окреслювали вище. П. О. Селігей подає таке визначення мовної свідомості: «форма свідомості, яка обіймає знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності» [47, с. 13]. Ми згадували про поняття «мовна картина світу», де головним є усвідомити позамовний світ засобами мови, але «мовна свідомість» позначає процес усвідомлення конкретно мови.

Мовна свідомість має зв'язки з деякими іншими явищами. Це можуть бути насамперед знання й культура мови, мовний смак (про нього ми побіжно згадували вище), рівень опанування мовних норм (із чим пов'язана мовленнєва вправність), мовна особистість (приміром, ідіолект). Усе це тісно пов'язано з питанням мовної свідомості, ба навіть остання залежить від явищ, описаних вище. Однак, до компетенції мовної свідомості входить «свідоме» використання або невикористання якогось аспекту: людина може дотримуватися мовних норм, а може й ні, проте сам факт наявності мовних норм стосується мовної грамотності [47, с. 13].

Загалом П. О. Селігей виділяє чотири складники мовної свідомості: знання про мову, почуття до неї, оцінки мови й мовні настанови. Перший аспект охоплює будь-які знання мовця щодо мови, і вони можуть бути суто науково-теоретичними, побудованими на мовознавчій основі, або ж тими, що ґрунтуються на мовному досвіді, який часто буває однобічним, із забобонами й упередженнями. У цілому цей складник залежить від зовнішнього світу, і його можна вважати мовним світоглядом чи мовною ідеологією. На нашу думку, найбільш нестійкою є наступна категорія мовної свідомості — мовні почуття. Сюди входять почуття зневаги або ж, навпаки, поваги до мови, байдужість чи цікавість до неї, сором і гордість за неї, розподіл мов за їхнім призначенням (якоюсь мовою легше висловлювати думки, якоюсь — співати). Сюди також входять тривога за мову чи впевненість у її майбутньому, а також внаслідок мовних контактів можуть виникати почуття

зверхності чи, навпаки, меншовартості тощо. В умовах українсько-російської диглосії нерідко виникає і відчуття відповідальності за те, як розвиватиметься мова, так званий мовний патріотизм. Сюди якраз належать такі прояви, що ми їх окреслювали вище: пуризм або, навпаки, європеїзація мови. До мовних почуттів належать також емоції від деяких мовленнєвих актів: приміром, чи має бути в мові лайка, якщо так, то яка саме [47, с. 15–16]. Прикладом такого є стаття, що опублікована ще 2012 року, — «Матюки, які роблять з тебе українця. Як правильно лаятись», де зазначається, що українська лайка має зовсім інше підґрунтя, аніж російська [144]. Також поглиблюються розвідки в цьому напрямку, про що свідчить поява документального серіалу про обценну лексику «Чий х*й?» в контексті поширення її в часи повномасштабного вторгнення [215]. Як зазначає Л. Ставицька, саме уникання обценної лексики свідчить про наявність тоталітарного дискурсу, де мова постає як нормативна й ідеальна, тож до уваги не береться реальна мовленнєва діяльність. Окрім тоталітарного дискурсу, на подібний стан справ впливає плекання міфу про мову калинову та солов'їну, спроби в такий спосіб утвердити її «легітимність» як державної мови [56, с. 11–12]. Саме ці та інші аспекти впливають на ставлення до свого мовного «я»: володіння мовою вправне чи недорікувате, через що може навіть з'явитися страх перед мовою [47, с. 15–16].

На основі знань і оцінок вибудовується наступний складник мовної свідомості — мовний ідеал. Це може стосуватися самого мовлення, як це працює у випадку із шиболетами, які ми розглянемо в розділі 3 цієї роботи — порівнюються ідеал мовлення та власне вимова, а на підставі різниці між ними визначається етнічна належність людини, що дає змогу зараховувати її до категорій «свій» або «чужий». Також наявні зіставлення мов на вищому рівні: коли потрібно визначити, яким є становище мови, беруть за приклад іншу мову, яка міцніше закріплена в суспільстві. Становище української мови часто порівнюється із цим же аспектом існування польської чи французької мов. Розв'язання дискусійних мовних питань спирається на політику й панівну ідеологію: мовознавці переважно в таких питаннях діють разом із політиками та активними суспільними діячами, оскільки, як ми вже зазначили, на мову впливають не лише знання загалом, а й контекст, у

якому вона функціонує [61, с. 146]. Із цим елементом мовної свідомості пов'язані мовні настанови, або ж орієнтації. Власне, сукупність знань, оцінок і наявність викристалізованого мовного ідеалу дає змогу усвідомити шляхи розвитку мови: які зміни є необхідними, а які — ні. Цей аспект деякою мірою актуалізує мовні почуття, бо соціолекти підпадають під шкалу «престижність — непрестижність» й можуть зазнавати дискримінації.

Отже, рівень мовної свідомості є засадничим у питанні мовної поведінки та може мотивувати діяти на користь чи на шкоду мові. Якщо конкретну людину або ж суспільство не влаштовує становище мови чи якийсь із аспектів їхньої мовної свідомості, це може стати стимулом для зміни такого стану справ, через що доречним є виділити останній складник мовної свідомості — мотиваційно-поведінковий. З огляду на окреслене вище, можна зробити висновок, що майбутнє мови цілком залежить від того, яким є ставлення до неї, і, відповідно, від рівня мовної свідомості.

1.3. Теорія моральної паніки як реакція на позалінгвальні стимули

Як зазначають П. О. Селігей та Г. М. Яворська, мовна свідомість не є сталим аспектом існування, рівень її змінюється залежно від епохи й може як підноситися, так і падати. Ми окреслили, що на мовну свідомість впливає позалінгвальна дійсність, у якій ця мова функціонує: окрім власне політичних питань, впливають міграція, глобалізація, міжнародні конфлікти та війна [47, с. 21; 61, с. 145–146; 75, с. 288]. З мовною свідомістю тісно пов'язана національна, оскільки етнос, послуговуючись своєю мовою, обов'язково відчуває свою цінність і вагомість. Це нас наштовхує на те, що мова є націєтворчим чинником і дає змогу визначати, хто може належати до певного соціуму, тобто формує національну свідомість. Очевидним є той факт, що мовна ситуація в Україні не була і не є стабільною. Це пов'язано передусім із тим, що, як зазначає О. Б. Ткаченко, на східноукраїнських землях тенденція розвитку відрізняється від тієї, що притаманна Центральній Європі в цілому. Ідеться про те, що в останній розвиток відбувався в напрямку від мовної свідомості до національної і насамкінець до державної. Тоді як на теренах

України розвиток іде у зворотному напрямку: починаючи від державної свідомості до національної та згодом до мовної [47, с. 5, 14]. О. Б. Ткаченко також вказує на зв'язок між національною та мовною свідомістю: «коли народи завдяки розвиненій національній свідомості й солідарності домагаються розв'язання найскладніших економічних, екологічних чи політичних питань, у них зміцнюється й повага до власної мови, тому що мова всіх їх об'єднує в один народ. Якщо цього немає, авторитет рідної мови падає, бо від неї не одержують практичної користі. І тоді, коли різні соціальні прошарки того самого народу говорять цей однією мовою, той іншою, а хтось “суржиком”, вони не можуть і в буквальному, і в переносному розумінні знайти спільну мову, оскільки кожен з недовірою ставиться до носія іншої мови або іншого її різновиду» [57]. Загалом же зміни в суспільстві створюють бар'єри в комунікації, що сприяє підвищенню мовної свідомості. І зазвичай змінам у суспільстві передують полеміка громадян щодо мовних питань [61, с. 146].

Ми вважаємо, що, розглядаючи поняття мовної свідомості, варто взяти до уваги таку концепцію, як теорія моральної паніки. Це соціологічне поняття було введено в обіг у 1970-х роках, воно має чимало різних дефініцій залежно від тлумачення різними соціальними науками. Загалом же цей термін позначає гостру реакцію суспільства на дії або події, що, на його думку, є загрозою для його цінностей соціальних і культурних [5, с. 67]. Цей термін може бути застосований також до питань мовної політики, а відповідно, і зрушень у мовній свідомості. Прикладом вияву моральної паніки є ставлення до дерусифікації жителів Сходу України. Як вказує Л. В. Малес, корінь цієї проблеми полягає в тому, що у свідомості жителів навіть через тривалий час зберігаються слова тьоті Моті з «Мини Мазайла»: «Лучше быть изнасилованной, чем украинизированной», тобто виникає асоціація «українізація — щось абсурдне», бо сам процес українізації проходив нерівномірно й іноді призводив до несправедливості загалом. І хоч мала що позитивні, що негативні наслідки, завершилася українізація репресіями, що й відбилася в пам'яті. Подальша політика Російської імперії ґрунтувалася на повному зросійщенні всіх сфер життя людини, і проводилося воно «непомітно» — через асиміляцію (русифікація, приміром, преси, діловодства, освіти; введення різниці

оплат залежно від мови), роблячи російську «вигідною». Усе це підкріплювалося висвітленням української мови як чогось меншовартісного й не вартого уваги, поруч із цим відбувалися переслідування й нищення української інтелігенції, яка виявляла високий рівень мовної свідомості. Деякою мірою носії української мови «демонізувалися», через що виникав страх перед ними й був подальший спротив до розвитку української мови. Подібне простежуємо й у випадку посилення функціонування міфу про утиски російської мови на теренах України [195], коли ухвалювалися важливі для української мови закони або ж відбувалися події, що прямо впливають на становище української — російська агресія проти України у 2014, а згодом і повномасштабне вторгнення 2022 року. Незайвим буде згадати існування книжки авторства В. Колесніченка, де описуються випадки «утисків російської мови» і яка вийшла друком у 2012 році — саме тоді, коли було ухвалено закон Ківалова–Колесніченка [128]. Мовне питання як аргумент у голосуванні описує Л. В. Малес: «Русифіковане населення деяких областей ставало легкою здобиччю інформаційної війни і хоч ні в повсякденні своїм, ні у соціологічних опитуваннях не переживало питання свого незнання державної мови як проблему <...> та щоразу в політичних кампаніях стараннями численних політичних партій і їх технологів підживлювало цей видобутий із офіційного радянського лексикону страх, обираючи своїх за принципом чужості україномовності» [32, с. 29]. Саме така легітимація страху перед українською мовою є «причиною» для вторгнення Росії, про що свідчить промова заступника міністра закордонних справ цієї країни, С. Рябкова, який зазначив, що «Росія буде й далі захищати російськомовне населення в Україні, попри те, що США заявила про те, що Москва буде покарана за агресію в Донбасі» [146]. Так само причиною анексії Криму зазначено «захист російськомовного населення»: «за його словами [в. путіна], існувала серйозна загроза російськомовному населенню» (тут і далі переклад наш — *Я. Ш.*), оскільки була небезпека «українізації» від нової влади, а також дискримінація за мовною ознакою [212; 180]. Так само 2021 року на просторах інтернету можна натрапити на тези, буцімто активізація всього українського — розколювання суспільства: «Підігравання ворогу, який бажає розділити українське суспільство, є характерною

рисую охоронців “української ідентичності”. Російськомовні, носії угорської мови й решта “язичників” розглядаються ними як вороги. Краще би ці розумники потурбувалися про якість освіти, науки й промисловості...» [107].

Ознак «моральної паніки» набуває гоніння російської мови та культури, і воно є закономірним, оскільки це відповідь на воєнну агресію Росії, що, очевидно, становить загрозу для української культури та соціуму. Промовистими словами, які підтверджують, що це явище дійсно є способом захисту від нападу, є пост Романа Ратушного від 22 квітня 2022 року: «...Випалюйте в собі всю російську субкультуру. Випалюйте в собі всі спогади з дитинства пов’язані з російським-радянським. Випалюйте в собі стосунки з родичами чи друзями по ту сторону, з усіма хто є носієм російської субкультури. Інакше це все випалить вас» [185]. Прикметним є те, що він деякою мірою зазначає про підвищення свідомості громадян в частині: «Ви можете в це не вірити, думати що це пропаганда, тощо. Але ви, вибачте довбойоби, теж саме казали 9 років тому. Ви вважали маргіналами тих, хто давав вам панацею. А тепер повторюєте за ними кожне слово» (збережено оригінальне написання) [185]. Тут убачаємо те, що суспільство почало масово усвідомлювати позиції поборників української єдності, що були сказані ще 2014 року, хоча в той час їхня національна свідомість не була здатна осмислити, що від російської культури йде загроза українській. Побіжно про «загрожуваність» російського мовного простору ми згадували, коли окреслювали мотивації білінгвів обирати такі лексеми, які не були схожі на російські, із чого можна викристалізувати позицію на кшталт «яке завгодно, тільки не російське». Про подібне зазначав 2021 року й Антін Мухарський у своєму блозі, указуючи на те, що наявність російської мови «наближає російські танки до кордонів України»: «Нині московити пильно так спостерігають за ситуацією в Україні, рахуючи співвідношення українських та російських душ виключно за мовною ознакою (бо як інакше відрізнити українську душу від російської — ніяк!). Та щойно впевняться, що русскоговорящих больше — посунуть сюди, бо це вже неодноразово було в історії, яка на жаль, ніколи нікому не вчить <...> Не доходить по мирному? То буде ще одна повномасштабна війна, і всі, хто нині доводять, буцім

вони “русскоговорящіє українці люблять Україну не менше”, опиняться у справжньому російському полоні, або взагалі зникнуть фізично. Кожне російське слово в Україні наближає нас до повномасштабної війни з Росією» (збережено оригінальне написання) [205]. Виявами протистояння російському є прохання на кшталт «Народ-народ-народ, покидайте, будь ласка, якісь пісні до Дня Вчителя (можна перероблені, аби не російське)» (збережено оригінальне написання) [104]. Також простежуємо «демонізацію» всього російського в одному з постів соціальної мережі «Твіттер»: «Я не знаю, що треба ще людям, аби перестати споживати російське, скільки ще вбитих, згвалтованих, кастрованих, без кінцівок, замучених тортурями їм потрібно, аби нарешті появився розум. Мені здається, допоки це не станеться з їхніми близькими, їм буде всерівно, бо моя хата з краю» (збережено оригінальне написання) [94]. Так само є приклад заклику до відходу від російської мови, який звучить від бізнесів, оскільки на вхідних дверях до однієї з київських книгарень написано «...у нас можна що завгодно, аби не російською (див. рисунок 1 у додатках).

Саме у висловленні такої ненависті до російської мови й, відповідно, культури та її «демонізації» ми вбачаємо вияв мовної свідомості. Так у людей вибудовується зв'язок між мовою та її мовцями, тож якщо російська нація напала на Україну, то, відповідно, її мова несе знищення.

1.4. Рівні мовної свідомості як ступені зрілості нації

У минулих підрозділах ми розглянули, що таке мовна свідомість та якими є її складники. Однак, оскільки мова — це явище водночас індивідуальне й суспільне, то й мовна свідомість може розглядатися як на рівні індивіда, тобто індивідуальна мовна свідомість, так і на рівні соціуму — суспільна мовна свідомість [23, с. 50]. У нашій роботі ми розглядаємо саме останню, оскільки держава не може існувати без соціуму, і саме він є рушійною силою змін у країні.

У ситуації українсько-російської диглосії мовне питання було й залишається об'єктом суперечок, які варіюються від чогось на кшталт «аби не російське / -а», що було описано вище, до «не було зроблено достатньо для того, щоб громадяни

полюбили українську мову». Подібна полярність указує на те, що деякі аспекти мовної свідомості (знання мови, почуття, ставлення до неї, мовні настанови) є на низькому рівні. Розвиток цих якостей у подальшому приведе до підвищення рівня мовної свідомості. П. О. Селігей подає перелік аспектів, які беруться до уваги за визначення рівня мовної свідомості. Це насамперед наявність мовного законодавства: наскільки представлено мовне життя юридично, чи є мовний порядок, чи дотримуються громадяни мовних обов'язків і які в них є мовні права. Другий аспект вивчення суспільної мовної свідомості полягає в дослідженні мовної політики країни, громадськість якої розглядається: чи наявні інституції, які займаються мовою, у який спосіб представлене мовне питання (позитивно чи негативно), чи висвітлено воно в передвиборчих агітаціях і програмах, чи маніпулюють цим питанням у ЗМІ. Третім пунктом є аналіз мовної освіти: наскільки багато у вишах готується вчителів мови та літератури, якою є якість освіти, чи виділяються академічні години на вивчення мови на різних рівнях освіти загалом й скільки годин відведено для цього. Із цим пунктом пов'язаний наступний — наскільки престижним вважається досліджувати мову й, відповідно, який стан розвитку мовознавчої науки в країні, що розглядається. Також до уваги береться кількість примірників словників, чи виділяє держава гранти на розвиток мовознавчої науки. Не останню чергу у визначенні рівня мовної свідомості відіграє критерій ставлення до мови як до цінності, оскільки що ціннішою є мова в суспільстві, то важче від неї стає відмовитися, а масове зречення призводить до зникнення мови. Отже, розвиненість мовної свідомості відбиває ступінь ціннісного ставлення до мови, якого досягають суспільство й людина разом [47, с. 23–25].

Також П. О. Селігею належить і характеристика рівнів мовної свідомості, загалом мовознавець виокремив їх чотири. Варто почати розгляд із нульового рівня — коли немає усвідомлення мови загалом, вона приймається як даність та щось самоочевидне й тому вкрай рідко осмислюється. Люди, які перебувають на нульовому рівні мовної свідомості, послуговуються мінімальним багажем мовних знань, що забезпечує комунікацію — дає змогу зрозуміти інших і бути зрозумілим. Поруч із цим людина не може визначати правильність свого мовлення та мовлення

інших людей, не може скласти своєї думки про оточення на основі своїх мовних спостережень і вказує, що розмовляє, як інші. Характерним також є те, що людина не усвідомлює ні своїх прав, ні обов'язків у мові, через що загалом цей рівень можна назвати інакше — мовна *несвідомість* [47, с. 25–26].

Наступним рівнем є початковий, або низький. Як порівняти з рівнем, розглянутим вище, тут мова частково входить у сферу інтересу пересічного громадянина, однак ці іскри уваги є епізодичними й спорадичними та загалом будуються на основі мовного досвіду. Мовець переважно послуговується тими знаннями, які було здобуто в закладах освіти, і подальше вдосконалення мовлення не є пріоритетом та вважається більше нав'язаним, аніж свідомим. Цей рівень характеризується також тим, що людина, яка на ньому перебуває, не може відслідкувати мовні нюанси й відстежити відмінності. Так само немає зацікавлення до історії мови, а відповідно, мова не є тим, чим людина пишається. Також на мовні питання людина реагує гостро, зазначаючи, що питання мови не є актуальним. Із подібним ставленням пов'язаний і низький рівень освіченості в правовому полі: людина не розуміє доцільності мовної політики, оскільки та викликає в неї нерозуміння, а подекуди й агресію — на її думку, мовне питання розколює суспільство. Також низький рівень мовної свідомості характеризується мовною сваволею: люди не розуміють, чому вводяться чи ті зміни, відкидають існування мовних авторитетів. Так само мовці, які мають низький рівень мовної свідомості, стверджують, що мова розвивається сама собою, тобто їм не є принциповою наявність мовної норми, через що може занепадати літературна мова. Крайній вияв антинормалізаторства — мовний нігілізм — також притаманний низькому рівню мовної свідомості. Його існування пов'язано з тим, що подібні випадки є спробами зрозуміти, якими будуть реакції суспільства на це, звернути на себе увагу, кинути виклик оточенню. Це явище виражається у свідомому перекрученні норм, тобто це не випадковість чи брак знань, воно має місце в мистецтві (кіно, література, театр тощо) або ж у ЗМІ чи гумористичних програмах. Ідеться про деякою мірою «естетизацію» відхилень від мовних норм: «звеличення» суржику, лихослів'я, висміювання мови в «туалетному гуморі» тощо. Усе це вказує на таке явище, як

«зневага до рідної мови», і воно функціонує в тих мовних ситуаціях, де певна мова наділена лише деякими суспільними функціями, що легітимізує висміювання цієї мови носіями іншої мови, у якої перелік суспільних функцій ширший, як це існує в українському просторі [47, с. 27–29]. Цей рівень мовної свідомості притаманний тим суспільствам, де є низька лінгвістична й особиста культура, де мова постає невнормованою та панує неналежна мовна політика. Подібний хаос у мові призводить до того, що подальше мовне регулювання утруднюється.

Наступним рівнем мовної свідомості П. О. Селігей виділяє середній. Очевидно, що порівняно з минулим рівнем тут образ мови і її місце в житті людини стає чіткішим, вона стає предметнішою і наділяється певними почуттями. Тут уже люди намагаються поповнити свої знання з мови, цікавляться мовними проблемами, можуть визначити, де є помилки, і, відповідно, стежать за своїм та чужим мовленням. Попри це, знання про мову ще є невпорядкованими, подекуди навіть хибними, як, наприклад, у випадку з плутаниною понять «національна» та «літературна» мови або ж функціонуванням міфів про те, що від української мови пішли всі індоєвропейські мови або ж що російська — українська мова, яка просто «забруднена» впливами угорської та фінської [47, с. 95]. Також про середній рівень мовної свідомості свідчить наявність порівнянь різних аспектів мов, які, власне, і не мають порівнюватися — у такому випадку на перший план виходять здебільшого оцінні судження й відбувається «вивищення» рідної мови над іншими [47, с. 32–34]. У ситуації конкуренції між українською та російською мовами нерідко з'являються якісь дописи чи жарти про те, що українська мова є милозвучнішою за російську: приміром, стаття літературної редакторки Ольги Васильєвої має таку назву: «Чому українська мова милозвучніша за російську», де авторка подає мовні факти, які буцімто підтверджують цю думку [116]. Тут важливим є те, що мова не виявляється достатньо самоцінною, щоб її утверджувати без грубого й іноді навіть недоречного порівняння з іншими мовами. Якщо говорити про знання мовних норм, то вони наявні в носія середньої мовної свідомості, проте відчуваються як щось, що нав'язується і схоже на обмеження. Деякі мовці можуть виправляти огріхи інших, але не помічати своїх, через що не прагнуть до розвитку своїх мовних навичок.

Щодо обізнаності в правових питаннях, що пов'язані з мовою, — людина, яка має середній рівень мовної свідомості, чітко розуміє, які в неї мовні права, і їх обстоює, однак оминає питання мовних обов'язків (або не знає, або не ладна завзято виконувати). Попри те що людина більш-менш обізнана з мовними питаннями, вона не вважає мову як сховище духовної культури чи надбання народу, а бачить її як засіб комунікації і порозуміння, тобто фіксує лише прагматичний бік мови. Таке бачення мови має назву «мовний утилітаризм», і він небезпечний тим, що є ризик появи мовного відступництва, коли мова відкидається через свою «непридатність» для подальшого контакту зі світом. Власне, у цьому й виявляються прогалини в абстрактному розумінні культурної цінності мови, тому на цьому рівні, як і на минулих, за мовою все ще лишень спостерігають. Інший бік середнього рівня мовної свідомості полягає в тому, що цікавість у мовців викликають зосібна лексика та фразеологія, які й допомагають порозумітися з іншими [47, с. 34–40].

Останній рівень мовної свідомості — високий — очевидно, свідчить про те, що мова грає велику роль у житті мовця: простежуються цінності, що її ними наділяють, наявний чіткий образ мови, дотримання мовних норм. Головною відмінністю цього рівня мовної свідомості є те, що тепер стороннє заохочення до мови не потрібне, оскільки тут прослідковується вже потреба саморозвитку цього аспекту життя. Людина, яка має високий рівень мовної свідомості, характеризується високим рівнем лінгвістичних знань, тож вільно ними послуговується, вона може обґрунтувати будь-які свої мовні вияви. На відміну від попереднього рівня, де на передній план виходили лексика й фразеологія, у представників високої мовної свідомості викликає інтерес глибша структура мови: граматики, фонетика мови, її діалектні особливості, стильовий поділ чи соціальне різноманіття. Людина в змозі пояснити, чому вона обрала ту чи ту лексему, розуміє, які мовні одиниці доречні в конкретному функціональному стилі, помічає зміни, яких зазнає мова, і може простежити, якими є тенденції розвитку мови. На цьому рівні вже можна окреслити явище «мовного чуття» — людина на підсвідомому рівні визначає особливості мовлення, помічає правильні або неправильні звучання й поєднання слів, виокремлює неправильні синтаксичні конструкції. Оскільки

людина має певні лінгвістичні знання, для неї не становить проблеми дотримуватися мовних норм, навпаки — вона вважає за потрібне їх дотримуватися, щоб мати успіх у комунікації. Очевидним також є те, що людина — носій високої мовної свідомості не засмічуватиме мову й не перекручуватиме її мовні закони та відчуватиме потребу у дотриманні літературних норм, а її характерною рисою буде самоконтроль мовлення. Цей рівень розвитку мовної свідомості тому й вважається високим, що він не допускає існування безкультур'я в мовній площині, а особливо мовного цинізму, чи ж нігілізму, оскільки в такий спосіб виражається дикунство й деградація. Для високого рівня мовної свідомості притаманний також культ рідної мови — цією мовою спілкуються, бо вона рідна, це є свідомим вибором людини обирати цю мову в усіх сферах свого життя. Людина послуговується цією мовою навіть за ситуації, коли її висміюють за цей вибір, коли вона почувається поза громадою — тобто в несприятливих ситуаціях. Загалом же високий рівень мовної свідомості є підґрунтям для іншого лінгвістичного поняття — «мовної стійкості». Дбайливе ставлення до мови породжує відчуття відповідальності перед нею: це обов'язок її плекати, розвивати, поширювати в маси, відстоювати. Попри це людина, у якої високий рівень мовної свідомості, не дивиться на мову через призму ілюзій, вона розуміє, якими є становище мови та її стан розвитку, які наявні «слабкі місця». Усвідомлюючи все це, людина прагне змінити ситуацію, що й відповідає такому аспекту мовної свідомості, як мотиваційно-поведінковий.

Висновки до розділу 1

Мова — передусім засіб спілкування між людьми, однак, вона ще вибудовує у свідомості людини картину, як та має сприймати навколишній світ. Про цю детермінованість зазначалося в теорії Сепіра — Ворфа, що є своєю чергою продовженням концепції Вільгельма фон Гумбольдта. Поняття «картина світу» нерідко плутають із поняттям мовної свідомості, оскільки вони обидва засвідчують поняття усвідомлення: у першому випадку йдеться про усвідомлення навколишнього світу засобами мови, тоді як у другому — ключовим є усвідомлення власне мови, її місця в житті індивіда. В українському мовознавстві цей процес має

також назви «метамовна свідомість» (Б. М. Ажнюк) та «лінгвістична свідомість» (Г. М. Яворська). Усіх їх об'єднує процес рефлексування над мовою, який може відбуватися на двох рівнях: поверховому та глибинному.

Тоді як перший рівень базується на загальних оцінках мови, другий охоплює усвідомлення мотивацій у доборі мовних одиниць, приміром лексичних, яке базується на порівнянні декількох одиниць на предмет їхньої «придатності». Подібні ставлення до мови перегукуються з однойменним поняттям, що функціонує в західному мовознавстві й де розглядається саме викладацька площина. Усі обдумування щодо мови спираються на чотири аспекти: знання мови, почуття до неї, оцінки її та мовні настанови. Не менш важливим є поняття мовного ідеалу, яке дає змогу вирізняти відмінності між ідеальним та матеріальним виявом, на основі чого є змога робити деякі висновки. Визначальним є мотиваційно-поведінковий складник, який відповідає за прагнення людини щось змінювати в становищі мови з огляду на мовну ситуацію в країні.

Ми вбачаємо чинник моральної паніки в період російсько-української війни теж виявом ненульового рівня мовної свідомості, оскільки через «дemonізацію» ворога є змога дійти до викорінення впливів російської мови та культури на українські духовні надбання. У такий спосіб можливо побудувати зв'язок між мовою та її мовцями, через що російськомовні стають об'єктом гоніння, бо уособлюють окупантів.

Наостанок ми розглянули чотири рівні мовної свідомості й зазначили, якими є їхні характерні риси. У випадку нульового рівня мовної свідомості мова не є об'єктом осмислення, вона сприймається як належне й не вважається достатньо цінною для вивчення: якщо оточення розуміє, то немає й причин для переймань. Наступний рівень, початковий / низький, характеризується мінімальним інтересом мовців до мови, що виявляється в небажанні досліджувати її історію та, відповідно, пишати нею. Оскільки люди на цьому рівні мовної свідомості керуються переважно шкільними знаннями, вони не в змозі визначити певні мовні особливості. Цьому рівню притаманні такі явища, як мовний цинізм та зневага до рідної мови — перекручення мовних норм з метою висміювання та приниження.

Після цього рівня мовної свідомості йде середній. У цьому випадку образ мови стає дещо чіткішим, як порівняти з ним на початковому рівні мовної свідомості. Людина вже побіжно цікавиться мовними проблемами, вона в змозі обстоювати свої мовні права, проте мовні обов'язки не беруться нею до уваги. Також про середній рівень мовної свідомості свідчить функціонування деяких міфів про мову, оскільки знання в індивіда не є впорядкованими. До характерних рис цього ж рівня мовної свідомості належить навмисне порівняння мов, де мають місце оцінні судження, через що відбувається «вивищення» однієї мови над іншою. Цьому рівню також притаманний мовний утилітаризм — сприйняття мови виключно як засобу комунікації, тож наявний великий ризик мовного відступництва. Останній рівень, тобто високий, виключає випадки відходу від мови, оскільки є підґрунтям для поняття мовної стійкості. Характерним для цього рівня є усвідомлення мови як найбільшої цінності, яка вимагає знання і дотримання мовних норм. На цьому рівні вже не потрібні позалінгвальні чинники для підтримання ставлення до мови, оскільки самоцінність мови є очевидною. Приділяється увага, окрім лексики й фразеології, глибинним структурам мови та виявляється таке явище, як «мовне чуття». Саме на цьому рівні виявляється останній аспект мовної свідомості, який змушує людину діяти, щоб змінити неприємне становище мови.

РОЗДІЛ 2. КОЛИВАННЯ РІВНЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ЯК РЕАКЦІЯ НА ЗОВНІШНЮ ЗАГРОЗУ

*Слово, сказане або написане, є для людини
наче концентрованим подразником, на
який вона має відреагувати.*

Пилип Селігей, «Мовна свідомість:
структура, типологія, виховання»

2.1. Характеристика рівня мовної свідомості українців до початку російської агресії проти України

П. О. Селігей, окресливши кожен з рівнів мовної свідомості, зазначає, що українському суспільству притаманний саме низький рівень мовної свідомості. Варто зазначити, що дослідження, на яке ми спиралися в цій роботі, було опубліковано 2012 року, через що очевидним є той факт, що відтоді багато чого змінилося. Те саме стосується й розвідки С. Єрмоленко, де авторка зазначає, що засоби масової інформації значною мірою формують мовну свідомість українців. Дослідниця зазначає, що через ЗМІ люди засвоюють мову, тож, відповідно, засвоюються й мовні помилки, що прийшли з мовної практики. Оскільки суспільство переважно задовольняється лише своїми шкільними знаннями й не бажає їх розширювати, тому й виникають такі мовні огріхи, що входять в активний вжиток. А втім, помилки могли помічатися, оскільки достатній рівень мовної свідомості дає змогу відрізнити розмовну мову від літературної [18, с. 125].

Як свідчать автори дослідження «Мовна політика та мовна ситуація в Україні», що вийшло друком 2010 року, становище української мови дещо покращилося після Помаранчевої революції 2004 року. Однак поруч із цим деякі регіони України оголосили російську мову «регіональною», тобто розширили сферу її використання. Загалом же прослідковувався сплеск активності різних ініціатив, пов'язаних з мовою і спрямованих на дерусифікацію ЗМІ та освіти [127, с. 7–8]. Про низький рівень мовної свідомості свідчить той факт, що в Україні не було дослідницьких центрів, що розглядали мовну ситуацію в різних куточках України, спираючись на які можна було створити відповідні моделі мовної політики

[127, с. 99]. Про важливість масового сприйняття змін у законодавстві зазначає і П. О. Селігей, який указує: «Будь-які реформи щодо мови (чи то законодавчі, чи то правописні, чи то охоронні) мають бути підкріплені масовим усвідомленням їхньої необхідності. Інакше зерна впадуть не в родючий ґрунт, а на асфальт, і реформи наразяться на протидію» [47, с. 20]. Тож, на державному рівні не виявлялася увага до проблем мови, про що також свідчить і той факт, що, як зазначає Л. Т. Масенко, соціолінгвістика теж не була в центрі мовознавчих досліджень, а дисципліни, пов'язані із цим напрямом, рідко викладалися у вищих навчальних закладах. Саме брак такого інтересу свідчить про низький рівень мовної свідомості. В опитуванні, яке проводилося 2010 року, було питання про те, яку мову громадяни вважають своєю рідною, і його результати порівнювалися з даними опитування 2001 року. Л. Т. Масенко зазначає, що результати опитування 2010-го відбивають тенденцію до зменшення кількості респондентів, які вважають українську мову рідною, — 55,5 % (2010 р.), тоді як 2001 року таку позицію мали 67,5 % опитаних. Також це може свідчити про наявність подвійної мовної ідентифікації — українсько-російської. Подальші опитування доводять те, що навіть після здобуття незалежності відбувалася русифікація населення [127, с. 103–104]. Також наявний факт того, що українську мову під час спілкування в родині (коли бралися до уваги три покоління в одній сім'ї) поступово витісняє російська [127, с. 107]. А втім Л. Т. Масенко вказує і на позитивні зміни в мовній свідомості громадян: кількість російськомовних респондентів, які хотіли б, щоб їхні діти були виключно російськомовними, зменшилася у 2010 році майже вдвічі. Наводилися також дані опитування щодо статусу української та російської мов: 53 % респондентів обрали варіант, де лише українська мова має мати статус державної, 18 % були за те, щоб запровадити російську мову як офіційну лише в деяких регіонах, і 24,8 % опитаних підтримали надавання російській мові статусу державної [127, с. 108–109]. Низький рівень мовної свідомості також підкреслює той факт, що відповідь «Озвучені російською мовою» значно переважає в обох питаннях, де йшлося про мову фільмів та серіалів. Те саме висвітлює і питання, яке стосувалося вибору перекладу книжки за умови наявності перекладу що української, що російської мов — 42,5 %

респондентів вказали, що оберуть російський переклад книжки, а український — 20,4 % [127, с. 350–351]. Низький рівень мовної свідомості виявляє той факт, що в питанні «Чію політику в мовній сфері Ви підтримуєте: В. Ющенко чи В. Януковича?» дещо переважає підтримка саме останнього — 28,7 % проти 25,6 %. Важливим також є той факт, що відповідь «Я не знаю їхній позицій з цього питання» дали 20,4 % респондентів, а жодну із цих політик не підтримують 17,7 %. Усе це свідчить про доволі низький ступінь обізнаності в юридичній площині мовного питання [127, с. 354]. Про провалену мовну політику зазначає й автор статті на сайті видання «Віче»: «Можемо лише пошкодувати, що багато рішень з мовних (ширше — гуманітарних) проблем у перші роки незалежності законодавці й виконавча влада часто приймали без уваги до позиції й оцінок науковців, без відповідного економічного забезпечення і з великим поспіхом; мовні закони часто ухвалювано методом пакетів-компромісів, тобто “політичних домовленостей” різних партій. Не вистачало часу на зважене осмислення аргументів “за” і “проти”, не було бажання дослухатися до аргументів фахівців, що уберегло б від поспішних половинчастих рішень, прийнятих нерідко з позицій “революційної доцільності”» [206]. П. О. Селігей подає результати іншого опитування, де визначалося ставлення людей до мови. Його результати засвідчили також низький рівень мовної свідомості: найбільше респондентів відповіло, що неважливо, якою мовою говорить людина, — 26,2 %, далі йде відповідь про те, що мовної проблеми немає, вона є спекуляцією і політичною маніпуляцією (25,9 %), однакова кількість респондентів дала відповідь, що мовна проблема є невідкладною і що мовна проблема важлива, але не наразі, — обидва варіанти отримали підтримку в 20,4 % респондентів. Як бачимо з наведеного опитування, мова не становить цінності в мовців, через що її проблемам не відводиться належної уваги. П. О. Селігей зазначає, що подібний результат є наслідком неналежної мовної освіти. У навчальних закладах велика увага приділяється знанню правописних норм, а вже навчання ставлення до мови як до цінності вважається неактуальним і подекуди зайвим. Прикладом такого є ситуація, коли людина має високі оцінки з української мови, однак не послуговується нею в повсякденні й поза навчальним закладом.

Наслідком такої ситуації є поширення серед молоді мовного нігілізму, який суперечить аспекту мовного виховання — формування правильного ставлення до мови [47, с. 65–66; 33]. Оскільки такої позиції щодо мови не було прищеплено, із часом виникають випадки мовного нігілізму, які супроводжуються підписом «САМІ СМІШНІ УКРАЇНСЬКІ СЛОВА» (збережено оригінальне написання). Пост з такою назвою було опубліковано ще 2012 року в одній з українськомовних спільнот нині забороненої соціальної мережі «Вконтакті» (див. рисунок 2 у додатках). Подібний допис з'являвся в іншій нині забороненій соціальній мережі «Однокласники», але з відмінним підписом: «Ох уже ця велика українська мова» (див. рисунок 3 у додатках). Ми вбачаємо в подібному перекирчуванні мовних норм і вигадуванні «смішних» слів приниження та зневаги до української мови (див. рисунок 4 у додатках), а особливо якщо це супроводжується саркастичними коментарями на кшталт вищезгаданого. Також цей же перелік супроводжується підписами на манір «Хвилинка української» або «Правильна українська мова» (див. рисунки 5 і 6 у додатках). Прикметним є те, що цей міф досі закріплений у свідомості і використовується як підтвердження «недолугості» мови навіть у дописах від 2024 року. У цьому контексті виявом низького рівня мовної свідомості ми вбачаємо те, що мовних знань у мовця недостатньо, щоб не поширювати наративи «українська мова — смішна».

2.2. Сплески мовної свідомості від 2014 до 2022 року

Як ми обстежили в минулому підрозділі, українська мовна свідомість до 2014 року перебувала на низькому рівні. Ми вважаємо, що з початку збройної агресії Росії проти України, мовна свідомість українців зазнала змін. Однак, загальна тенденція взаємозв'язку між рівнем мовної свідомості та ситуацією в країні зберігається [47, с. 21]. Перші явні зрушення спостерігаємо в 2014 році, у день псевдореферендуму, проведеного в Криму. Це насамперед виявляється в поширенні в популярній соціальній мережі «Твіттер» постів, які звучать як «Переходити на українську треба хоча б для того, аби вас не прийшла рятувати російська армія» [99]. Це пов'язано з тим, що причиною для входу «зелених

чоловічків» на територію Криму був буцімто захист російськомовних, про що ми згадували в підрозділі 1.3. Про низький рівень мовної свідомості українського суспільства непрямо зазначає й автор тексту з назвою «Українська мова сьогодні: політика, практика, сенси» на самому початку свого огляду: «Положення про те, що мова — це визначальний чинник формування особистості і дієвий фактор державотворення для неупереджених завжди було аксіоматично-самозрозумілим, не викликало будь-яких заперечень і не спонукало до пошуку спеціальних підтверджувальних аргументів» [206]. Автор продовжує свою думку, зазначаючи, що «Поширений погляд, що опанування мови завершується одночасно із закінченням системного навчання (у школі, університеті), а далі настає етап переважно відтворення набутих знань і досвіду, є глибинно хибним...» [206]. Далі автор вказує, що збереженню української мови сприяли міцна національна пам'ять і пов'язана з нею історична; укоріненість української літературної традиції (про це свідчить поява імен українських поетів і письменників у шиболетах, розглянутих у підрозділі 3.2.); існування української науки і її мінімальне підтримування; збереження української церкви та свідомий захист прав української мови [206]. А втім на Сході України збереглася тенденція зросійщення, закладена ще за часів СРСР: витіснення української зі сфер державного управління, наукової і загалом з культури. Про це ж зазначає оглядач О. Тихий, додаючи, що культурні установи (клуби, палаци культури) свідомо уникали тем, пов'язаних із усім українським, те саме стосувалося й кінотеатрів, де не було фільмів з українськими дубляжем чи озвучкою. Школа — місце, де, за П. О. Селігеєм, мала би виховуватися мовна свідомість, теж є зросійщеною, про що яскраво свідчить факт того, що в деяких містах на Сході України не було українських шкіл узагалі [206; 184]. Автор посту подає також приклади вияву низького рівня мовної свідомості: «Сьогодні дуже багато людей без сорому кажуть: “Які там ми українці, ми — перевертні, «хахли». “Я українець, но не люблю українського язика”. “А мені всьо равно, яким язиком чоловік балакає, аби хороший був”. “Я знаю українській язик, всьо понімаю, а розговарівать і читать не могу”. “А для чого він нужний як всьо, візде по-руському”. “Я вообще не понімаю, к чему сейчас націоналізм (мав на увазі українську мову),

еслі вся література на руском языке”» (збережено оригінальне написання) [184]. Тут ми простежуємо брак мовної стійкості — коли відбувається мовне відступництво, і це є наслідком низького рівня мовної свідомості. Ще один вияв низького рівня засвідчено в авторському тексті, датованому 16 грудня 2014 року. Там ішлося про те, що народний депутат, який був Головою комітету Верховної ради з питань культури і духовності, мав виступ російською мовою, зазначивши, що робить це для зручності модератора дискусії. Варто вказати, що ця подія відбулася на міжнародній конференції, де решта учасників, як стверджує автор тексту, виголошувала промови різними мовами, а українці-учасники послуговувалися виключно українською, іноді переходячи на російську у випадку, якщо їм поставили запитання російською [216]. Ми прослідковуємо в автора середній рівень мовної свідомості, оскільки він, хоч і розуміє, що перехід на російську не був виправданим, але не може висловити свого незадоволення цим фактом: «“Класно. Голова комітету, що має опікуватися популяризацією української мови, переходить на російську мову заради зручності однієї людини — при тому, що більшість слухачів — українці, до того ж — україномовні. І це ж не десь за кордоном, у гостях! Це в Києві, в Україні, де ми — начебто господарі!” — подумав я. Тут же в мені почав назрівати бунт проти несправедливості, яку я відчув, але проти якої не посмів виступити відкрито — адже спікер говорив дуже правильні і важливі речі» (збережено оригінальне написання) [216]. Загалом же автор зазначає, що пара російська — українська не мала перекладачів, і це свідчить про те, що «хтось замість мене вирішив, що я не потребую українського перекладу з російської мови. Хтось замість мене вирішив, що мені немає різниці — слухати доповідь російською, чи українською» (збережено оригінальне написання) [216]. Як далі зазначає автор, це кричущий випадок того, що в українському суспільстві зберігається толерантність до російської мови, навіть попри те, що Україна в стані війни з Росією. Автор допису вказує, що перед публікацією цих роздумів він обговорив ситуацію в соцмережах, на що отримав коментар штабу «мовець мав право перейти на російську мову для ввічливості й практичності, тож автор просто зациклений на мові» [216]. Ми вбачаємо в цьому теж вияв низького рівня мовної

свідомості. Про вплив індивідуальної мовної свідомості на суспільну свідчить те, що після переходу однієї людини на російську наступні обговорення теж уже проходили саме російською [216]. Загалом же прикметним є те, що до своєї публікації автор прикріпив мем, де описано в гумористичній формі вже традиційне «акакаяразніца» (див. рисунок 7 у додатках). Низький рівень мовної свідомості виявляє інший народний депутат, зазначаючи, що його перехід на українську мову був «просто на часі»: «Жодному народу не належить їхня мова — ані російському — російська, ані українському — українська. Для мене мій перехід на українську мову — це було просто на часі. Ще коли я був на Майдані, я не думав, що перейду на українську. Сьогодні російська мова ну не ллється з мого рота» [129]. Тут оприявнюється, що зовнішня загроза вплинула на вибір мови, однак хоча б мінімального усвідомлення, у чому полягає її важливість, немає, що видно з першого речення відповіді. Нерідко перехід на українську мову був вимушеним, оскільки цього вимагало законодавство України. Це здебільшого стосується онлайн-магазинів, як-от сайт виробника «Lekkos», який 5 липня 2014 року опублікував новину, що інтернет-магазин переходить на українську мову згідно зі статтею 30 Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [175]. 22 квітня 2014 року було проведено соціопитування щодо другої державної мови. Результати свідчать про те, що 56,5 % респондентів є проти введення другої державної мови — такою має бути лише українська, а російську можна вільно використовувати. За надання російській статусу державної виступило 37,6 % опитаних [163]. А втім у 2014 році засвідчено використання шиболетів, що свідчить про середній вияв мовної свідомості — знання мови є на достатньому рівні, щоб мати змогу визначити, де є правильна вимова і чи виправданим є використання тієї чи тієї лексеми (детальніше це явище російсько-української війни описано в підрозділі 3.2.). Не менш важливим проявом рівня, вищого за низький, мовної свідомості є виявлення російських ботів, що мімікрували під українців, бо хотіли «світ» замість «миру» (детальніше питання подібних мовних одиниць розглянуто в підрозділі 3.3. цієї роботи).

Також ми спостерігали в період між 2014 і 2015 роками випадки мовного нігілізму, коли українець чи українка перекручували норми української мови для гумористичного ефекту: «Веселит одно украинское слово, если прочитать его по-русски (с ударением на первый слог) - виделка. Всё она видит, оказывается» (збережено оригінальне написання) [108]. Опитування, проведене 2015 року Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, свідчить про те, що чимало людей ідентифікувало себе з російською культурою та мовою: 97 % на Сході України, 89 % на Слобожанщині, 84 % на Нижньому Подніпров'ї та 81 % на Причорномор'ї. Дещо нижчу розповсюдженість російська мова та культура мали в таких регіонах: Закарпаття й Буковина — 67 %, на Поділлі цей відсоток становив 65 %, поруч із цим регіоном було місто Київ, де із цим питанням погодилися 65,5 % опитаних. Трохи більше половини опитаних (54 %) Центру України вважає російську мову й культуру близькою, на Поліссі цей показник дещо більший — 55 %, і більш-менш на цьому ж рівні трималася ситуація на Волині — 53,5 %. Варто зазначити, що лише жителі Галичини окреслили російську мову й культуру як здебільшого далекими для себе — 71 % [218]. Подібні позиції впливали на те, що значна частина респондентів з різних регіонів ідентифікувала себе з російською державою.

Зневага до рідної мови дуже широко представлена в українських гумористичних програмах у період 2014–2016 рр. Цей прикрий факт підтверджує наявність публікації в соціальній мережі «Твіттер», яку написав житель Санкт-Петербурга (як зазначено на його сторінці): «Цікавого ефекту досягли творці популярних українських шоу: в них самих українська мова на фоні засилля російської звучить сміхотворно» [97]. Дійсно, на популярних українських гумористичних шоу звучала виключно російська мова: «Дизель Шоу», «Вечірній квартал», «Ліга Сміху» та інших. На противагу цьому 2016 року виникло повністю українськомовне гумористичне шоу «Вар'яти-шоу», однак варто зазначити, що йдеться саме про телевізійну версію. Окремим випадком є шоу «Мамахихотала», винятковість якого полягає в тому, що його учасники свідомо перейшли на українську мову ще 2017 року, тоді як решта російськомовних шоу змінила мову

своїх номерів лише після повномасштабного вторгнення. Якраз на факт непопулярності мови й указує, як не прикро, росіянин, тоді як українці, маючи очевидну сліпоту щодо мовних питань, не звертали уваги й продовжували сприймати подібний контент. Про «непопулярність» гумору українською говорить і учасник гумористичного шоу «Мамахихотала» Є. Янович, який стверджує, що перехід на українську відбувався всупереч наративу, що контент українською є нецікавим людям. І хоч спочатку перегляди відео справді різко впали й був страх втратити свою аудиторію, водночас постало питання про якість аудиторії, а не її кількість. Є. Янович згадує один з коментарів під відео, в ньому можна простежити вплив гумористичних шоу на мовну свідомість: «Через вас, суки, мені довелося вивчити українську» [176]. Ненависть до української мови висловлює й інша дописувачка соціальної мережі «Твіттер»: «Фу, бля, ненавиджу українську мову» [101]. Прикметним є те, що вона є українкою, на що вказують деякі інші її пости, зокрема україноненависницькі, штибу «Україна — погана країна»; причиною появи таких дописів стала заборона соціальної мережі «Вконтакті» на теренах України.

Поруч з виявами ненависті до української мови, що характерно для низького рівня мовної свідомості, існували і її сплески. Прикладом є інтерв'ю української музикантки Онука (Н. Жижченко), яке вона дала 11 березня 2016 року. У ньому співачка розповідає про свій процес переходу на українську мову, а також указує на те, що, за її спостереженнями, у Києві багато хто розмовляє російською. Н. Жижченко описує також процес відкриття свого лейблу на початку 2016 року, який супроводжувався обуренням щодо мови ведення акаунту: адміністраторка сторінки (не сама артистка) опублікувала анонс російською мовою, чим обурилися користувачі соцмережі. Це описано так: «Так виявилось, що на сторінці лейблу адміністратор написала анонс російською. Сторінка тільки з'явилась. І несподівано дуже швидко звідкись взяли понад 100 коментарів, які стосувались не релізу, а того, що повідомлення написано російською мовою. Половина коментарів були дуже образливого змісту. Мене нецензурно посилали до Росії» [151]. Подібне обурення викликала російська мова й в іншому випадку: коли малюнки в дитячій лікарні «Охматдит» були підписані російською, а також у підписах фігурували

російські імена: Прасковья, Зиночка тощо. Про цей факт написала українська письменниця Л. Ніцой й попросила виправити написи, але в її бік лунали образи й цькування: «дура банальна», «соромно, що саме в такий дивний спосіб ви “пропагуєте” українську мову», «муха», «хвора людина» тощо. Ці всі факти свідчать про зневагу російськомовних людей до українськомовних, які виборюють право на свою мову. Письменниця в цьому конфлікті апелює до того, що написи, зроблені російською мовою, забирають право українців на українську мову, тому що вони з’явилися в державній установі — лікарні. Нерозуміння, чому люди відстоюють українську у цьому випадку висловлює інша користувачка, яка вказує, що неважливо, якою мовою відбувається благодійність, бо тут головною є саме допомога іншим. Прикметним є те, що художниця відповіла письменниці, кажучи, що «не так робиться Країна, не так прищеплюється любов до неї і до її мови» [148]. У цій відповіді ми можемо простежити позицію, що виборювання мовних прав не є зручним, і тому варто просто мовчки погоджуватися з пануванням російської в українському інфопросторі. Згодом письменниця звернулася до в. о. міністра охорони здоров’я У. Супрун щодо цього конфлікту, і під цим зверненням підписалося щонайменше 50 осіб. Таке суспільне обурення повпливало на художницю, тож згодом було опубліковано новину про те, що до написів російською додадуть написи іншими мовами: англійською, івритом, татарською і, що найголовніше, українською [148]. У публічній дискусії щодо «Охматдиту» взяв участь і директор ГО «Публічний аудит» М. Гольдарб, який назвав письменницю Л. Ніцой «опудалом, яке приперлося в дитячий центр». Він апелює до того, що письменниця виступила проти російської мови в «Охматдиті» просто так, не допомагаючи грішми, тож, з огляду на цю тезу, можемо зробити висновок, що виступати за функціонування української мови варто лише за наявності грошей. Цікавим ще є той факт, що подібний захист мови в просторі називається як «підривання підвалин», «підривання понять», «підривання норм», «підривання моралі» [120]. Допускання подібних висловлювань у публічному просторі свідчить про низький рівень мовної свідомості в країні. Про деякий сплеск мовної свідомості свідчить інший коментар, який залишили під постом письменниці: «Чудово, що ми

вже виходимо на той рівень, коли БІЛЬШІСТЬ українців захищають свою рідну мову <...> Суспільний тиск діє, значить треба так робити і звертати увагу на подібні речі постійно» (збережено оригінальне написання) (див. рисунок 8 у додатках) [148]. Про подібні зрушення зазначає і Л. Т. Масенко, яка у своєму огляді цього конфлікту вказує, що «українська мова й нині, у 25-у річницю Незалежності України не звучить у Києві так, як мала б звучати своя мова у своїй столиці. І все ж український голос поступово набирає сили. Уже чимало громадян, особливо молодих, об'єднуються у локальні спільноти, щоб відкрити безкоштовні курси української мови, клуби україномовного спілкування, заявити про своє право отримувати українською мовою продукцію культурної індустрії, організувати акції, які заохочують інших переходити на українську мову спілкування тощо» [35]. Також мовознавець окреслює той факт, що мовна політика країни в той період базувалася на українсько-російській двомовності та уникненні будь-якого питання, що стосувалося мови. Л. Т. Масенко вказує на підтримку функціонування російської мови серед влади, оскільки на той час не було скасовано закону Ківалова–Колесніченка, і саме це є наріжним каменем у мовному конфлікті, який тягнеться вже тривалий проміжок часу.

Якщо повернутися до інтерв'ю Н Жижченко, то можна помітити й іншу рису середнього рівня мовної свідомості — коли відбувається розподіл мов за функціями: російська — для спілкування поза камерами, українська — для інтерв'ю. Ще варто звернути увагу на порівняння, які використовує музикантка, щоб пояснити своє ставлення до мов: «Вона [українська] в мене більш грамотна, ніж російська, більш відфільтрована. В російській мові я багато лаюся — 10 % моєї мови є лайкою. Моя російська буденна і брудна. А українська для мене, як дорога святкова сукня, яку я одягаю лише на свята. Але ж можна бути завжди красивою — до цього я і прагну» [151]. Як бачимо, у цьому висловленні зберігається міф про «красиву» українську мову та відбувається порівняння мов на підставі їхньої милозвучності, і це свідчить про неусвідомлення самоцінності мови й спробу деякою мірою «раціоналізувати» перехід. Очевидним є те, що мовлення будь-якою мовою може бути як грубим, так і позбавленим грубощів, про що також зазначав

П. О. Селігей [47, с. 35]. Отже, перехід на українську мову в цей період часу був радше раціоналізованим, аніж усвідомленим, але загалом це позитивне явище, оскільки так поширюється українська мова в суспільстві.

Прикладом усвідомленого переходу на українську мову та, відповідно, вияву високого рівня мовної свідомості, можна вважати випадок Д. Гайдамахи, який теж 2016 року змінив свою мову спілкування. Як він зазначає у своєму інтерв'ю, процес переходу був складним, оскільки все його оточення було російськомовне — Д. Гайдамаха навчався в київській школі, і його сім'я теж послуговувалася російською. Причину переходу він указує таку: «У цих обставинах усвідомити себе і зрозуміти, що ніяк інакше ти не можеш виражати себе як через мову своєї землі, не зважаючи на те, що все твоє оточення російськомовне і почати так жити, і почати йти цим шляхом — це було дуже важко, бо ти стаєш не такий, як всі, і з тебе починають кепкувати, тебе люди не розуміють, більше того, ти потім розумієш, що це нормально вимагати обслуговування українською...» [122]. Взаємозв'язок між індивідуальною мовною свідомістю й суспільною оприявнює той факт, що після переходу Д. Гайдамахи на українську мову те саме зробили його однокласники та батьки. Далі, як стверджує блогер, після здобуття публічності йому надсилали повідомлення підписники, які казали, що перейшли на українську саме завдяки діяльності Д. Гайдамахи; таких людей було щонайменше 500 [122]. Саме усвідомлене ставлення до мови допомогло блогеру популяризувати серед українців українську мову.

Іншим прикладом усвідомленого переходу є історія українського блогера й популяризатора української мови А. Шимановського. Він зазначає, що ще в дитинстві, у 10 років, відчував розбіжність між мовою, якою говорить, і своєю ідентичністю. Проте значні зміни в А. Шимановського відбулися вже в 17 років, коли він вступив до університету. Як зазначає блогер, він прагнув гарно розмовляти й через це стати прикладом для інших. У розповіді А. Шимановського Київ постає не повністю зросійщеним: «Жив у Києві з людьми, які довкола мене теж вивчали українську мову, а коли приїжджав у Житомирську область, то люди вже дивилися на мене, як на білу ворону. Казали: “Андрюша, що сталося?”, “Андрюша, що таке?”».

Я ж відповідав: “Та нічого, люди змінюються. І ось вирішив, що потрібно говорити саме так”» [136]. Далі блогер розповідає, що він став прикладом для свого оточення, до нього зверталися люди по допомогу з мовою, просили, щоб їх виправляли тощо. Однак повноцінну просвітницьку діяльність А. Шимановський вже почав 2020 року, у часи зростання популярності соціальної мережі «Тікток» [136].

Як ми бачимо, період 2015–2016 років включно характеризується підняттям активності навколо української мови. Не зайвим буде згадати, що саме цього року почалася декомунізація ономастичного простору України, що мала на меті повернення питомих назв населених пунктів [132]. Можливо, саме це опосередковано сприяло сплеску національної свідомості.

Наступний, 2017 рік є багатим на мовні конфлікти. Передусім через те, що саме цього року почалися обговорення нового закону «Про мову». Уже тоді пропонувалося зробити українську мову обов’язковою для всіх сфер суспільного життя, а попередній Закон «Про основи державної мовної політики», або Ківалова — Колесніченка, скасувати. Головним було те, що хотіли ввести систему штрафів, покарання у вигляді ув’язнення та проведення інспекцій. Також у тому проекті закону пропонувалося карати введення «офіційної багатомовності»: подібні випадки прирівнювалися до повалення державного ладу. Проти цього закону виступили політики Угорщини, зазначаючи про утиск своєї національної меншини [119]. Реакція на цей законопроект — вкрай неоднозначна: було як чимало обурливих коментарів, так і коментарів на підтримку цього закону, але згодом обговорення закінчилося словами Голови комітету Верховної Ради з питань культури і духовності М. Княжицького про те, що мовні закони ухвалюються через компроміси (хоч спочатку ці закони, на думку М. Княжицького, були патріотичними). Варто зазначити, що сам факт наявності знецінювальних коментарів щодо законопроектів, які стосуються мови, вже свідчать про те, що рівень мовної свідомості населення є низьким. З-поміж прикладів обурення можемо навести «опять мова калашматити?!? скоро жрать нечего будет с вашими мовами, вышиванками и гимнами!», «бандеровцы обнаглели», «казнкрады и бездельники принимают тупорылые законы», також бачимо випадки ненависті до української

мови українцями: «я знаю український не дуже тягнибока,но никогда не стану на нем говорить» (у всіх прикладах збережено оригінальне написання) [149]. Як слушно зазначає один з коментаторів: «якщо вас плющить від цього, значить усе правильно робиться» [149] — саме подібні обговорення дають змогу визначити, наскільки низьким рівнем мовної свідомості характеризується українське суспільство. І річ не в тому, щоб сліпо приймати деякі невідповідності в законопроектах — бурхливе обговорення цих недоліків свідчить про зацікавленість мовними проблемами, проте поруч з конструктивними коментарями мають місце і відверто зневажливі. Новинний портал «УНІАН» проводив власне опитування серед своїх читачів щодо підтримки мовного закону, де взяли участь 14 247 читачів. За його результатами, 67 % опитаних підтримали введення мовних законів; 14 % висловили думку, що подібні закони є загалом диктаторськими; 10 % вважали, що мовні закони мають бути не настільки жорсткими; найменшу підтримку мав варіант, де було зазначено про «перебільшеність» і «штучність» мовного питання [123]. Схожі результати також отримали в опитуванні від КМІС (Київського міжнародного інституту соціології), де 64 % проголосували за зміцнення позиції української мови, 20 % виступили за захист мов нацменшин та 2 % висловили занепокоєння щодо стану російської мови й, відповідно, її захист [192].

Ми згадували, що школа — місце, де має бути проведене мовне виховання: навчання норм української мови поруч із навчанням належного ставлення до неї. Однак, 2017 року засвідчено мовний скандал, що пов'язаний з русифікацією шкільної освіти: у Миколаєві директори декількох шкіл змушували батьків підписувати згоду на вивчення їхніми дітьми російської мови в школах, зазначаючи, що ніхто не змінюватиме навчальну програму. Примушування відбувалося шляхом ультиматуму: або дитина вчить російську мову, або не навчається в цій школі взагалі [111]. У коментарях до цієї новини відбулося обговорення, де мало місце знецінювання вимоги прибрати російську мову зі школи: «Що більше мов знає дитина, то краще для неї. І російську, й англійську. А активістка нехай знайде інше заняття: нормальну роботу» [111]. Тут простежуємо брак розуміння ситуації та бачення російської мови як мови міжнародної, оскільки її ставлять на один рівень з

англійською. Поруч з подібним свавіллям бачимо й випадок підняття рівня мовної свідомості, коли було звільнено декілька директорів за їхню відмову українізувати освіту відповідно до постанови Херсонської обласної адміністрації [203]. Це рішення оголосив начальник управління освіти, науки і молоді Херсонщини, указуючи, що перехід закладів освіти на українську є принциповим і стосується насамперед 26 російськомовних шкіл [130]. Факт звільнення директорів шкіл свідчить про те, що влада доволі зросійщеного регіону врешті стала на бік захисту української мови, і це є позитивною тенденцією.

Цікавою до розгляду є статистика, яка висвітлює у відсотковому співвідношенні, скільки українськомовних і російськомовних шкіл було в Україні станом на 2016/2017 роки (див. рисунок 9 у додатках). Щодо розглянутої вище Херсонської області, то в тому регіоні відсоток українськомовних шкіл становив 84,8 %, що є хорошим результатом, як порівняти з Одеською, Луганською і Донецькою областями (69,4 %, 65,1 % і 59,5 % відповідно). Дещо кращою ситуація була в Дніпропетровській, Запорізькій і Харківській областях, де відсоток українськомовних шкіл складав 80,8 %, 75,4% і 72,9 % відповідно. Прикметним є також те, що в сусідній до Херсонської області, Миколаївська, має значно вищий відсоток українськомовних шкіл — 92,3 %. Найкращий результат мала Рівненська область, де було 100 % українськомовних шкіл. Хоч це на перший погляд хороший результат, варто звернути увагу на мовний розподіл відповідно від форми власності: у державних школах співвідношення українська — російська мова становило 89,8 % до 9,2 % (1 % — інші мови), тоді як у приватних частки цих мов значно різнилися — 55 % до 41,1 % (3,9 % — інші мови). Із цієї різниці можемо зробити висновок, що не останню чергу у витворенні мовної свідомості грає мовна політика в освіті: щойно установа приватизується й українська мова стає необов'язковою, російська бере гору. Усе це свідчить про те, що українське суспільство в цей проміжок часу перебувало на низькому рівні мовної свідомості. Подібний мовний розподіл у закладах освіти впливав також і на мову, якою послуговувалися в побуті. Опитування 2017 року свідчить про те, що українською мовою вдома спілкувалися

55 % населення України, і це є низьким результатом, бо українську як рідну мову сприймало дві третини населення [192].

Наступний, 2018 рік теж характеризується активним обговоренням мовних проблем. Це насамперед про дискусію навколо переходу в Україні на латинку. Розпочав обговорення тодішній міністр закордонних справ України П. Клімкін, і воно викликало обурення. Свою думку щодо цього питання висловило чимало як пересічних користувачів, так і культурних діячів. Саме гостра реакція суспільства свідчить про небайдужість до мовного питання, що більш характерно для середнього рівня мовної свідомості.

Як ще один приклад небайдужості високопосадовців до української мови можна згадати випадок зі звільненням заступниці мера міста Дніпра С. Єпіфанцевої. Ця подія сталася вже 2018 року, коли вказаний державний службовець дозволяла собі зневажливі висловлювання в бік української мови та виступала проти дерусифікації закладів культури: «Завдяки вашим в'ятровичам, всі, хто всією душею любить Україну, сьогодні осторонь від кіно, театрів, або інших культурних заходів...» [133]. Окрім цього, вона вказала у своєму дописі про те, що українська мова нав'язується, а мала би бути «приємною». Саме ці та інші висловлення стали підставою для звільнення. Також підтримку українській мові в юридичній площині висловив тодішній прем'єр-міністр В. Кириленко: «Ганебний “закон” калесніченка-ківалова скасовано вдруге! Тепер уже і Конституційним Судом! Не треба зупинятися — тепер слід приймати новий Закон про українську мову! Який нарешті реалізує державний статус української мови, як це і передбачено Конституцією України! Це треба зробити!» (збережено оригінальне написання) [80].

Про увагу до мовних питань групи громадян свідчить і поява платформи, що спрямовувалася на захист української мови. Цей стартап стосувався дотримання права споживачів на отримання інформації щодо продукції саме українською мовою. Там було подано приклади скарг на недотримання мовного законодавства в магазинах, закладах громадського харчування тощо. Наявність такої платформи

спрощувала процес оформлення документів про порушення мовних прав громадян, а зразки таких скарг розробила ГО «Незалежні» [211].

Мову як атрибут держави бачив й український артист MELOVIN, який в інтерв'ю сказав, що для нього розмовляти українською мовою на міжнародному конкурсі, зокрема пісенному, було принциповим рішенням: «Для мене було важливо говорити саме українською мовою в Португалії, коли представляєш свою країну» [174]. Як зазначає журналістка «hromadske», було помітно, що артисту було важко розмовляти українською, однак що на публічних, що в приватних інтерв'ю він послуговувався лише державною мовою. Журналістка вказала на правильність цього рішення, зазначаючи, що російська мова від українців є неприпустимою, оскільки так стирається різниця між українцями й росіянами та робить усіх одним народом, бо об'єднуються вони саме однією мовою [188].

Кричущим виявом низького рівня мовної свідомості є результати опитування на тему хвилювань українців. У звіті від інституцій, які проводили дослідження (КМІС, Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, Соціологічна група «Рейтинг»), видно, що мовне питання вважалося таким, що «не на часі». Результати цього опитування: війна на Сході України займала увагу 66,5 % населення України, далі йде питання корупції у владних органах — 40,4 %, третє місце разом займали проблеми безробіття та зростання цін (30,7 % та 30,6 % відповідно). З великим відривом у цьому рейтингу стояло питання про статус російської мови, тобто, власне, мовне питання, яке турбувало 2,4 % респондентів.

В освіті ситуація теж дещо кращала, оскільки, за даними дослідження щодо мовної ситуації в школах у 2018–2019 н. р., областей, де немає російськомовних шкіл побільшало (див. рисунок 10 у додатках). Якщо такою у 2016–2017 роках була лише Рівненська область, то тепер до неї приєдналася низка областей — центральні й північні. Найбільша кількість російськомовних шкіл засвідчена в Харківській області (66 закладів), трохи менше ніж удвічі менше таких у Запорізькій області (35), далі йдуть Одеська (34) та Дніпропетровська (31) області. Прикметно, що регіони, де були найбільші частки російських шкіл у 2016–2017 н. р., — Луганська

та Донецька області — станом на 2018–2019 н. р. мали по 5 шкіл, де навчальний процес проводився виключно російською.

Подальше опитування щодо вивчення мов у школах проводилося вже 2019 року КМІС, де взяло участь 2004 респонденти. Результати цього опитування свідчать про те, що стало менше людей, які вважали за доцільне вивчати російську мову в школах (26,9 % у 2019 проти 39,7 % у 1998). Так само зменшилася частка тих, хто виступав за зменшення годин для вивчення російської порівняно з українською та за збільшення годин для вивчення цієї мови, як порівняти з кількістю, виділеною для англійської, в російськомовних школах (26,9 % проти 34,1 %). Вивчати українську на рівні з іноземними мовами пропонують 27 %, і цей показник, навпаки, зріс порівняно з 1998 роком, де так відповіли 20,6 % респондентів. Загалом же 2019 року за недоцільність вивчення російської мови у школах проголосували 8,3 % респондентів, тоді як 1998 року цього запитання в опитуванні не було, а більшу частку — 11 % — займала відповідь «Важко відповісти» [162]. Також позитивним моментом є відкриття безкоштовних курсів української мови для етнічних угорців, що були доволі популярними серед жителів Закарпаття (за перші 48 годин запису туди записалося 300 осіб). А втім тут наявний і негатив, бо ці мовні курси відкрили за сприяння угорського уряду, а не українського [152].

Загалом же початок 2019 року, року, коли сталися декілька важливих подій для української мови — ухвалення нової редакції правопису та Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» — ознаменувався мовним скандалом: співробітниця «Укрзалізниці» відмовилася надавати послуги українською, покликаючись на те, що «в них у Миколаєві всі так розмовляють» [201]. Порушення мовних прав військовослужбовця відбулося у вагоні-ресторані потягу, через що військовий уважав за потрібне домогтися звільнення робітника через незнання тим мови. Як зазначено в новині, ця подія викликала резонанс й обурення в соціальних мережах, а сам відеоролик, де було зафіксовано випадок відстоювання мовних прав, набрав 60 тисяч переглядів [201].

Мовний закон 2019 року теж ухвалювався не без перешкод. Як зазначали новинні портали, деякі народні депутати бойкотували засідання, хоча профільний комітет розглянув кожен з 2,5 тисяч поправок. Загалом же фракція «Опозиційний блок» виступила проти ухвалення мовного закону й просто не прийшла на засідання, через що не можна було провести голосування — недостатня кількість депутатів [124]. У таких діях ми вбачаємо зневажання існування української мови, однак якщо взяти до уваги, що вищезазначена партія є проросійською, то подібні дії лише увиразнюють позицію фракції. Так само було заблоковано роботу парламенту: голосування щодо правок до мовного закону відбувалося не належним чином, оскільки керівник фракції Блоку Петра Порошенка (БПП) наполягав на тому, щоб депутати голосували за кожен поправку, і ці правки провалювалися, бо в залі було до півсотні депутатів [220]. Отже, зневажання й затримування ухвалення мовного закону лише вказувало на той факт, що питання мови в Україні не є актуальним для політикуму. Також критично поставилася до мовного закону й дружина В. Медведчука О. Марченко, яка вказала, що через введення мовного закону Україна буде відрізана від світу, що її вивчення непотрібне, оскільки через подібність мов є можливість вивчити російську, яка є «мовою світової науки». Тобто О. Марченко стверджує, що українська мова є обмеженою, бо нею не твориться наука, а тому «щоб мити туалети, не потрібно мати будь-які знання» [126]. На основі цих та інших висловлювань маємо підбити підсумок, що подібні обурення є свідченням того, що цей закон був необхідний, оскільки він відмежував суспільство від впливу російського лобі, хоч і був ухвалений із суттєвими змінами та послабленнями.

Виявом значного підвищення рівня мовної свідомості громадськості стали протести під стінами Верховної Ради під час голосування за поправки до мовного закону, а також поширення листівок на вулицях поруч з урядовим кварталом [125; 115]. Разом із громадськими активістами за захист української мови виступили ветерани АТО, які записали відеозвернення до народних депутатів: вони говорили про те, що мовний закон потрібно ухвалити, оскільки мова — символ держави, за який воюють, а також вказували на те, що мовна політика має бути чіткою. Також

на цьому протесті були мовознавці, письменники й просто не байдужі до мови громадяни [115]. Після того як було оголошено ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», як зазначають новинні видання, всі, хто зібралися під стінами Верховної Ради, почали співати Гімн України, розгорнули український прапор: «Українці вже понад 10 років вимагали підписати закон про мову. Нам всім дуже потрібен цей закон. Я вважаю, що він захистить українську мову, а в умовах зовнішньої агресії це надзвичайно важливо» [181]. Також у соціальній мережі «Твіттер» масово стали з'являтися публікації з гештегом «#МоваНаЧасі», а А. Парубій написав: «Хочу попередити всіх тих, хто раптом захоче переглянути Закон про мову. Як тільки Ви задумаєте ревізію державної мови — ви уповні відчуєте всю могутню волю і гнів українського народу! Застерігаю Вас!» (збережено оригінальне написання) [91]. Про підтримку серед громадськості цього закону свідчить і той факт, що в інтернеті з'являлися тематичні картинки, де мова порівнюється, приміром, з пташкою, яка вирвалася з клітки (див. рисунок 11 у додатках). Згодом також у 20 містах України, зокрема у Дніпрі та Миколаєві, проводилися концерти, які були приурочені до вступу мовного закону в дію, що свідчить про підтримку змін у законодавстві [79]. Між іншим, популяризація таких мовних одиниць, як шиболети, теж відбулася в цей період, що свідчить про загальний сплеск мовної свідомості.

Згадаємо також, що мовний закон не встановлював вимоги до мови, якою користуються вдома й під час релігійних обрядів. Вище ми наводили результати опитування КМІСу щодо вивчення російської мови в школах, однак важливим є розглянути відповіді щодо мови в побуті. За даними дослідження 2019 року, у побуті переважно українською спілкувалося 46 %, а виключно українською — 32,4 %. Кількість осіб, які розмовляли переважно або лише російською, 28,1 %, де частка останніх — 15,8 % [170]. З огляду на отримані результати, можна сказати, що в Україні панує двомовність, хоча, як порівняти з результатами подібного опитування, проведеного 2017 року, можна помітити деякі покращення. Також інтернет-видання «24 канал» проводило своє опитування щодо ставлення до мовного закону. Варто вказати й на той факт, що це голосування досі діє, тож тут

ми наводимо дані, які були актуальні станом на кінець квітня 2019 року: 68 % проголосували за те, що мовний закон був правильним рішенням, однак 28 % розглядали цей закон як утиск нацменшин на території України. Дехто навіть висловив думку, що подібний закон потрібно було ухвалювати ще 1991 року, коли Україна здобула незалежність [223]. Журналісти також опитали громадян на Сході України, і хоч і були ті, кому мовний закон був зайвим, багато хто відреагував щонайменше невороже на нього [131]. А втім хочемо навести окремо приклад дещо суперечливої ситуації: вище ми наводили позицію українського співака MELOVIN, який 2018 року виступав за використання української мови на міжнародній арені. У 2019 після ухвалення мовного закону, артист висловив думку, що подібні мовні закони є утиском: «це навіть порушує права людини, якою мовою їй спілкуватись публічно» [213]. Тому подібне ставлення є виявом середнього рівня мовної свідомості, коли людина знає мовні права, однак не виконує мовних обов'язків та вважає їх утиском. Зміни рівня мовної свідомості засвідчує й інфографіка від Соціологічної групи «Рейтинг», де вказано, що дедалі більше українців вважало, що державною мовою має бути виключно українська (див. рисунок 12 у додатках). За його результатами, підтримка одномовної України від квітня 2014 до травня 2019 року зростала, за винятком спаду від серпня 2017 року до листопада 2018 року, уже далі, від грудня 2018 простежуємо знову підвищення рівня підтримки української мови до травня 2019 року — місяця ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Хочемо вказати й на той факт, що вже в червні цього року рівень підтримки впав від 70 % до 66 %, якраз у момент посилених маніпуляцій щодо мовного питання в Україні, зокрема про повторне надання російській мові статусу регіональної [210; 199]. Також не останню роль, на нашу думку, зіграло неприйняття змін у правописній системі.

Якщо мовний закон й отримав здебільшого схвалення в громадян, то нова редакція правопису, яка теж була ухвалена 2019 року викликала радше обурення, аніж схвалення. Нова редакція правопису розроблялася спільно мовознавцями й урядовцями, як і мало би бути, бо мовні питання спираються також і на панівну ідеологію. У ньому врахували новітні явища й повернули деякі особливості, що

наявні в Харківському правописі 1928 року. У складі Національної комісії були, окрім мовознавців, доктор економічних наук С. Пирожков і доктор фізико-математичних наук М. Стріха. Саме їхня присутність спричинила чималий резонанс у соцмережах: багато хто з дописувачів вважав, що це змінило б вигляд правопису. Це є першою ознакою низького рівня мовної свідомості — відкидання чийось авторитетності для підтвердження того, що зміни непотрібні, хоча М. Стріха — перекладач, який працював над перекладом класичних текстів і є автором розвідок на тему правопису та мови загалом [158]. Явище відкидання авторитету в питанні внесення змін до правопису описав також політолог М. Яковлєв, який указав, що «відкидати авторитет держави, яка через Кабмін просто “освятила” і ввела в дію рішення правописної комісії, що складалася з експертів, — це справді перебір [у відстоюванні права на прозорість]» [62, с. 163].

Наступне підтвердження протидії змінам у правописі бачимо в репліці журналістки, яка брала інтерв'ю в Д. Данильчука, мовознавця й автора праці «Український правопис: роздоріжжя і дороговкази». Вона вказувала, що «деякі нововведення, такі, як *проект* або *авдієнція*, особисто для мене виглядають штучними, основаними тільки на принципі відокремлення від російської. Звісно, багатьом людям це не до вподоби» [158]. Тут виявляється явище браку мовних знань та знань з історії мови, оскільки згадані слова писалися саме так за правописом 1928 року, а не є «вигаданими для відмежування з Росією». Про запит зміни правопису свідчить і сам мовознавець, який зазначає, що «дивно було б жити в незалежній державі і триматися обома руками за старий, ще радянський правопис. До того ж змінюється життя суспільства, і суголосно з цим постійно змінюється мова» [158]. Отже, як бачимо із цього уривка розмови, дехто, не з'ясувавши тяглість правописної традиції, відкидав зміни й акцентував на «штучності». Іншим прикладом нерозуміння змін є подавання позову до Окружного суду м. Києва. Ідеться про справу, яку почала семикласниця з Херсону, яка звернулася до адвоката зі словами «чи можна щось зробити, щоб не треба було писати “павза” та “проект”» [183]. Сам же адвокат, пояснюючи свою згоду на ведення цієї справи, стверджує, що йому «гидко, коли збиткуються з української мови виключно заради того, щоб

відмити гроші для передруку всіх підручників, правописів, словників та методичних посібників в країні» [183]. Із цих слів ми можемо зробити висновок, що зміни правопису сприймалися також як допомога в розкраданні грошей. Подібну думку мали й коментатори під дописом адвоката: «То пам'ятники руйнували, то вулиці та міста переіменували, тепер вирішили ще й мову нашу змінювати! Дурість якась! Це замість того, щоб економіку піднімати та корупцію знищувати. Отямтися!!!» (збережено оригінальне написання) [183]. У цьому випадку ми простежуємо й брак національної свідомості, за яким тягнеться брак свідомості мовної, та можемо підтвердити взаємозв'язок між ними. Очевидним є той факт, що були й прихильники нової редакції правопису: онлайн-видання «24 канал» провело на власних сторінках опитування щодо ставлення українців до нової редакції правопису. Воно дійсне й нині, його можна пройти та побачити результат станом на початок 2024 року. На жаль, ми не можемо з'ясувати, чи змінилося ставлення до правопису, однак наведемо результати, які наявні: 23 % з 14 274 опитаних проголосували за варіант «Так, давно пора», але ледь не втричі більше респондентів — 66 % — відповіли, що їм не подобається новий варіант правопису; за варіант, де зазначено позицію байдужості, проголосували 7 % [159].

Суперечки про «доречність» правопису точилися й надалі, уже до 2022 року. Прикладом такого є допис користувачки соціальної мережі «Твіттер», яка зазначає, що буцімто весь світ називає це грецьке місто Афінами, а лише Україна — Атенами (див. рисунок 13 у додатках). Згадки про нову редакцію правопису були й у жартівливих дописах, однак він не висміювався, а, навпаки, став маркером того, що дописувачка звернула увагу на цінники й помітила порушення мовного закону (див. рисунок 14 у додатках). Також простежуємо появу схвальних відгуків про правопис на кшталт «Боже, бережи новий український правопис» (див. рисунок 15 у додатках) або ж навіть подавання пропозицій нових змін, як-от «А ТЕПЕРА СКАЖІТ, ЧОМУ ЧИННИЙ ПРАВОПИС ДОСІ НЕ ПОМ'ЯКШУЄ “Л”?» (збережено оригінальне написання) [95]. Також мало місце обурення щодо розширення списку слів, де має бути літера *ι*, як відповідь до огляду одного з новинних ресурсів, де вказано, що вимога прибрати цю літеру належала Сталіну [98]. Особливо

критикувався й подекуди нині критикується пункт про творення фемінітивів. Критика була повсюдною: ці мовні одиниці вважалися ще однією рисою, як указували, новомови, хоча й мали своїх прихильників [117]. Висміювання фемінітивів відбувалося, окрім як у коментарях до відповідних дописів, у групі в соціальній мережі «Фейсбук», яка мала назву «Проти правопису-2019», куди входило 1,7 тис. учасників. Також з'являлися погрози, що потрібно засудити авторів нової редакції правопису, але автора подібного коментаря зупиняв лише брак грошей [179]. Ці та інші коментарі, обговорення й дискусії, безсумнівно, свідчать про те, що українцям стає небайдужою мова, однак відсутність знань історії розвитку мови та заперечення будь-яких авторитетів у мовному питанні стають на заваді адекватній полеміці й зводять її до рівня абсурду. Брак мовного виховання у вищих навчальних закладах (і це не оминає навіть спеціальності, що пов'язані з мовою) засвідчує інший допис, де дописувачка обурювалася коментарями своїх одногрупників — випускників філологічного факультету (див. рисунок 16 у додатках). Авторка вражена тим, що її колеги за фахом не розуміють «простих» речей, як-от важливість повернення української правописної традиції, і маніпулюють наявністю «інших», «важливіших» проблем. Так само має місце обурення тим фактом, що на публічних майданчиках, у соцмережах здебільшого, не використовують нову редакцію правопису: «чому всі хто не журналісти/твітерські так старанно ігнорують новий правопис його типу вже 2 роки як затвердили можна було якось вивчити кілька змін» (збережено оригінальне написання) [103].

Як ми бачимо, зміна правописних норм виявилася великим тригером і маркером низького рівня що мовної свідомості, що мовного виховання. Попри підтримку мовного законодавства, мали місце й подекуди мовоненависницькі коментарі, як-от «Я категорично проти української мови як явища. Я цілком неіронічно вважаю, що кількість мов має зменшуватися, і що ми всі маємо прагнути до глобалізації...» (що, до речі, є прикладом мовного утилітаризму, про який ми згадували в підрозділі 1.4.) (див. рисунок 17 у додатках). Однак цей коментар з'явився через новину, що мережа громадського харчування «Макдональдз»

буцімто прибрала з меню російську мову. Річ у тому, що цього не відбулося насправді, оскільки в терміналах ресторанів цього закладу не було російської і до цього [138]. Проте це, очевидно, викликало обурення в соцмережах, що свідчить про низький рівень інформаційної гігієни громадян України. Вищезгаданий коментар був першим із гілки дописів, де авторка роздумувала, над тим, що на вибір мови продуктів культури або ж великих корпорацій впливає виключно держава й саме вона вирішує, яка мова має бути. Порухення проблеми щодо мови масового культурного продукту є доречним, оскільки до 2022 року більшість гумористичних шоу, які транслювалися на українському телебаченні велася російською мовою з мінімальним додаванням української і переважно з метою висміювання та приниження мови. Ми вже згадували про той факт, що ЗМІ та телебачення загалом впливає на рівень мовної свідомості громадян. Так само один з новинних телеканалів мав репортаж про те, що школи столиці України Києва зросійщені: діти спілкуються між собою російською, що тисне на тих дітей, які хочуть розмовляти українською; так само мова позакласних занять — російська, а на прохання проводити заняття українською відповідають, що не можуть змусити людину розмовляти якоюсь мовою або ж що в гуртку немає такого правила [77]. Загалом же простежуємо в період між 2019–2022 рр. ту саму тенденцію, що й роки до цього: утиски й знецінення української мови супроводжуються скандалами й гострою критикою, як було, наприклад 2020 року, коли головна на той час продюсерка серіалів та фільмів, що працювала на телеканалі 1+1, висловила впевненість у тому, що «знайти тональність української мови, щоб глядач її сприймав, досить непросто. За нашими спостереженнями мелодрами українською мовою дивляться гірше, ніж комедії» [207]. Якщо порівняти із мовною ситуацією в гуморі, про яку ми згадали вище, то можна простежити зв'язок — відбувалося утвердження української мови в Україні як «смішної» мови. Також мав місце й дискримінаційний скандал: 2021 року рекрутер однієї ІТ-компанії відмовив кандидату в співбесіді, оскільки той «на жаль, розмовляє українською» і бо в тій компанії віддають перевагу російській. Про підвищення рівня мовної свідомості свідчить той факт, що після публічного резонансу й висвітлення цього випадку в ЗМІ рекрутера звільнили [200]. Так само

тиск громадськості не допустив змін до мовного закону, який був деякою мірою русифікаторським.

Ми оглянули тенденцію чергування рівнів мовної свідомості, яка мала як деякі сплески, так і падіння. Як можемо простежити, критичними точками для різних змін стали анексія Криму, ухвалення Законів «Про освіту» 2017 року і «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року, а також ухвалення нової редакції українського правопису. Загалом же під час дослідження натрапляли як на випадки розрізнення функцій мови (коли російська мова використовувалася в одних ситуаціях, а українська — в інших), відвертої зневаги до української мови, простежили приклад мовного нігілізму, який прийшов з російського сегмента інтернету, мовної дискримінації тощо. Проте 24 лютого 2022 року розпочався новий етап української історії — повномасштабне вторгнення Росії в Україну, що змінив ситуацію.

2.3. Повномасштабне вторгнення як рушійна сила у зміні мовної свідомості

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну — травматична подія, яка залишить глибокий слід у пам'яті цілого народу. Про фундаментальність змін у національній свідомості щонайменше свідчить поява масового культурного продукту, який відповідав запитам народу: це пісні на кшталт «Ванька-встанька», де висміюється недолугість російської армії та їхня приреченість, різноманітні меми, смішні відео, що пов'язані також з висміюванням армії окупанта. Ми згадали явище реакції масової культури через те, що ця подія вплинула також на пісні, які з'явилися задовго до повномасштабного вторгнення: приміром, Павло Зібров випустив переробку своєї ж пісні «Мертві бджоли не гудуть», що стала називатися «Мертві орки не гудуть» [164]. Або ж можна згадати приклад переробки іншої культової пісні «Олені» гурту ТіК: в одному з номерів гумористичного шоу «Ліга сміху», наприклад, рядки приспіву «А там олені-олені — небриті й не голені...» перероблено на «Вони олені-олені, ходять зазомбовані...» [142]. Ми вбачаємо в цьому переробленні вияв травматичності повномасштабного вторгнення, оскільки

саме ці пісні перетворилися на культурні шиболети (грунтовніше питання шиболетів ми дослідимо в підрозділі 3.3. цієї роботи). Насамперед про сплеск мовної свідомості свідчать реактуалізація декількох шиболетів та витворення абсолютно нових, виникнення такого явища, як культурні шиболети, а також поява все більшої кількості прикладів помилок внаслідок машинного перекладу, що ставали шиболетами. Ми вбачаємо в цьому перехід до середнього рівня мовної свідомості, бо, відповідно до класифікації П. О. Селігея, цьому рівню притаманне усвідомлення помилок на підставі непоганих знань мовних норм.

Лише подібний дійсно страшний досвід міг вплинути на мовну свідомість мовців, які до 2022 року не переходили на українську. Популяризатор української мови, про якого ми згадували вище, А. Шимановський, указує, що його мовний курс до повномасштабного вторгнення купували люди, які проживали на заході України, людей із Центру було менше, й зовсім мало — зі Сходу, Півдня чи Півночі. Уже згодом, після 24 лютого 2022 року, велику кількість учасників становили жителі саме зросійщених регіонів та міст: Харків, Дніпро, Одеса, Луганська й Донецька області й Крим — а середній вік учасників становив від 25 до 35 років [136]. Ми вбачаємо в цьому явищі сплеск уваги до української мови і, як наслідок, сплеск рівня мовної свідомості й підняття до середнього. Також досвідом переходу ділиться й інша дописувачка соціальної мережі «Твіттер»: дівчина у гілці повідомлень розповідає про свою мовну біографію, зазначаючи, що її від дитинства оточувала лише російська мова та культура. Дописувачка згадує про російськомовне телебачення, навчання російської, тоді як українську мову можна було почути лише в школі. Ці та інші чинники вплинули на її несприйняття української мови та відчуття російської як рідної: «я виправляла оточуючих коли ті помилялися кажучи російською палажить, адеть, надеть..... я була людиною, котра писала російською вірші. котра цуралася української бо це ж село.....» (збережено оригінальне написання) [92]. Як зазначає авторка цього допису, вона тривалий час вірила в те, що її змушували вірити, а також зазначала, що не розуміла обурення в бік її мами, коли та мала георгіївську стрічку на грудях замість червоного маку, що каже про низький рівень національної свідомості і, як наслідок,

мовної. Але далі у своїй оповіді дописувачка зазначає, що подібний стан справ тривав до 24 лютого 2022 року: «не розуміла. до 24 лютого 2022 року. мені стала огидна росія. її огидні лицемірні люди, що тихо кажуть “нетвайне” а потім дивляться як пиздять їхню ж бабку. мені стала огидна держава котра не має нічого свого. котра абщається на інтернаціональнам язике змушуючи розмовляти ним» (збережено оригінальне написання) [92]. Також у цьому треді ми простежуємо вияв «демонізації», внаслідок чого витворюються позиція «аби не російське/-а»: «я була зросійщеною з самого малечка. та я зроблю все задля того аби мої діти не знали про існування росіян, їх мови, культури, побуту та їх недодержави. я випаю все російське що колись мало місце в моєму житті. і не допущу своїх дітей до позначення росії чимось іншим окрім країни-тероріста» (збережено оригінальне написання) [92].

Піднесенням рівня мовної свідомості також можна вважати той факт, що за день до початку повномасштабного вторгнення, а саме 23 лютого 2022 року, мережею почав ширитися тренд «Я переходжу на українську», до якого долучилися як пересічні громадяни, так і публічні особи. Масовість почалася через пост С. Балбека, знаного українського архітектора, де він написав, що переходить на українську мову після того, як розмовляв російською 38 років. Цей допис отримав 5,7 тис. реакцій та більше ніж 600 коментарів, після цього багато хто з відомих людей ділився своїм досвідом переходу. Я. Кравченко, засновниця Дикого театру, розповіла, що «усвідомлення важливості рідної мови, як невід’ємної частини особистості повернулись до мене під час Революції», із чого можемо зробити висновок, що саме ці події стали достатньо вагомими для неї, щоб усвідомити мову й набути вищий рівень мовної свідомості. У багатьох дописах від лютого 2022 року з’являлися подібні міркування, як-от у А. Завертайло, української підприємці: «В часи, коли наша сила — в єдності та відповідальності бути українцями. В лідерській свідомій позиції бути вдома та захищати свій дім. Спілкуватися мовою. Мати національну самоідентичність. Стояти за свободу» (збережено оригінальне написання) [82]. Про функціональне розрізнення мов зазначає інша публічна особа — А. Купер, український ресторатор: «В нашій родині всі розмовляли

українською з черкаськими нотками, мама з черкаського краю и я завжди вважав саме Черкащину своєю батьківщиною, черкаський акцент — для мене на завжди буде мовою мами. Потім училище, Інститут и 10 років в Одесі. Я продовжував думати рідною, але розмовляв російською. Так було зручніше. На разі я не бачу іншого для себе варіанту як залишитись в Україні, сумлінно працювати, робити свою роботу ще краще, робити нові проєкти і розмовляти українською» (збережено оригінальне написання) [82].

Саме для переконання українців у тому, що варто розмовляти українською, дав інтерв'ю й інший популяризатор мови Д. Гайдамаха, якого ми згадували вище. Він у своєму інтерв'ю за 2022 рік каже, що теперішнє покоління буде саме українським. Однак згадує і момент, що 2021 року біля пам'ятника В. Чорноволу молода дівчина співала пісню «Батарейка» російського гурту «Жуки». Хоч компанія блогера не зробила зауваження щодо російськомовної пісні, вона почала гучно співати поруч пісню «Ой, у лузі червона калина», і дівчина у відповідь намагалася перекричати українську пісню російською [122]. Ми вбачаємо в цьому вияв зневаги до української мови та культури, що свідчить про низький рівень мовної свідомості, що мовного й культурного виховання загалом. Водночас те, що компанія Д. Гайдамахи не відступилася від своєї позиції, означає, що лише через впертість і виборювання своїх прав на мову й культуру можна домогтися того, що навколо люди заговорять українською.

Про зрушення в площині мовної ідентичності зазначає й І. Ренчка у своїй розвідці. Мовознавець подає як підтвердження змін появу численних закликів до переходу на українську мову, дописів з аргументами, чому необхідно розмовляти українською вже й не відкладати це питання на майбутнє. Особливо поширилися подібні тексти, коли почали з'являтися новини про те, що чимало українських переселенців використовують саме російську мову за кордоном й утверджують міф про єдину ідентичність українців з росіянами. Про свій подібний досвід розповіла й Р. Туманова, журналістка, яка разом з дітьми виїхала до Польщі. Вона поділилася спостереженнями, що не чула від переселенців навколо української мови, натомість сама Р. Туманова не переходила на російську абсолютно, бо вважала, що так

зраджує свою мову. Вона також указала на важливість трансляції української мови за кордоном, що покаже відмінність українців від інших: «Тому, хто не встиг перейти на українську, то варто форсуватися, щоб в тобі не побачили “співвітчизника”, якого треба рятувати, як вже рятують. А світ має бачити українське обличчя, відділене від російського» [43, с. 86–87]. Численність подібних дописів свідчить про те, що питання мови стало на часі, що до неї почали ставитися небайдуже.

Про поступове підвищення рівня мовної свідомості також зазначає інфографіка про поширеність української мови в побуті (див. рисунок 18 в додатках). Якщо станом на квітень 2022 року кількість людей, яка розмовляла українською мовою в побуті, становила 53 %, то наприкінці 2023 року цей показник становив уже 65 % [110]. Простежуємо також зміни у ставленні до української мови: 74 % опитаних вважали її престижною, а рідною — 78 %. Якщо порівняти показники останнього аспекту з даними за 2017, 2015 і 2006 роки, то спостерігаємо лише збільшення: 68 %, 60 % та 52 % відповідно. Разючу різницю бачимо в питанні російської мови як рідної: 2023 року цей варіант обрали 5 % опитаних, тоді як 2017 року цей показник становив 14 %, а 2013 і 2006 — 26 % і 31 % відповідно [145].

Разом з переходом на українську пересічних громадян, таку ж позицію висловили й заклади культури України. Одним з яскравих прикладів є перехід тепер уже Національного академічного драматичного театру ім. Лесі Українки. У перші дні повномасштабного вторгнення колектив заявив про те, що з назви приберуть частинку «російської драми», а всі вистави перекладуть на українську. Так і сталося: театр, названий на честь української і українськомовної поетки, на 9-й рік військової агресії Росії, почав бути повністю українськомовним. Як зазначає М. Княжицький, перехід театру на українську мову лише покращив його відвідуваність: «Чи стало менше глядачів? Ні. Зали переповнені, театр навіть перевищив доковідні показники відвідуваності!» [147]. Однак поруч із виявами мовної свідомості та поваги до свого глядача маємо випадки, коли повністю російськомовний репертуар є принциповою позицією власниці театру. Йдеться про «Dark Soft» — театр, що розташований у самому центрі Києва, на вулиці

Володимирській. Як вказує видання «24 канал», на сайті самого театру вказано, що це український продукт. Також не обходять стороною і маніпуляції на кшталт «є важливіші проблеми»: «Майже всі п'єси театру, написані Олександром Неволюк про українців, та для українців, в першу чергу. Але на відміну від політиків, ми не поділяємо людей за расовою, національною, релігійною, сексуальною та мовною ознакою» [204]. Також власницю цього театру не турбує те, що ведення вистав російською мовою є порушенням мовного законодавства, а на запитання, чому досі лунає ця мова в українському театрі відповідає: «На це питання ви знайдете відповідь, якщо подивитесь всі наші вистави. Деякі вистави потрібно буде переглянути по декілька разів. Але хто не має такої можливості або не хоче — тому відповімо просто. “Ми — українці. А українці вільні люди, а вільні люди можуть робити що хочуть!”» [204]. Подібна позиція лише засвідчує те, що війна не здалася вагомим приводом, щоб перейти на державну мову, а факт того, що цей театр ще функціонує і має відвідувачів, засвідчує, що сплеск мовної свідомості відбувся нерівномірно.

Ще одне неприпустиме явище, яке не має транслюватися на загальне, — мовний нігілізм. На початку повномасштабного вторгнення ледь не кожен тележурналіст дозволяв собі вживати обценну лексику, і це було нормальним у найстресовіші перші дні. Згодом ситуація змінилася на краще, і подібні мовні одиниці були обмовками, за які навіть, приміром, звільнили журналіста й режисера монтажу [93]. А втім на українському телебаченні, у новорічну ніч, з'явився «гумористичний» номер про жінку, яка була вимушена виїхати зі Скадовська на Закарпаття. Гумористичний складник тут полягав у тому, що героїня номера не змогла поєднати декілька слів в одне речення, не перекрутивши їх. Прикладами таких викривлень можуть бути: *пообіцяйте мене* (мало бути *пообіцяйте мені*), *госпідарство* (*господарство*) та низка інших — а найголовнішим і найбезглуздішим було знуцання над назвою міста, яке було окупованим, Скадовськ. І фраза *жінка зі Скадовська* трансформувалася в *жінка сіСькадовська* [78]. Зрозуміло, що подібне висміювання є неприпустимим у будь-якому разі, оскільки це відверта зневага як української мови, що свідчить про низький рівень мовної свідомості, так і тих

людей, які свідомо прагнуть перейти на українську, щоб не розмовляти мовою окупанта. Це обурило громадськість, а особливо жителів Скадовська, яких зобразили недоладними. У відповідь на це мер цього міста Олександр Яковлев почав флешмоб «Скадовськ говорить українською», до якого приєдналося чимало скадовців, які змогли виїхати з окупації. Через великий осуд громадськості цей номер вирізали із запису всього концерту, автори вибачилися, однак виправдовувалися тим, що він був створений з метою зображення, що переходити на українську буває важко й помилки тут теж мають місце. А втім, акторка, яка зіграла жінку зі Скадовська, поміж вибаченнями стверджувала, що «цей скандал піднімають проплачені тварюки» [78]. І це чудово засвідчує різницю в рівнях мовної свідомості громадськості й деяких учасників українських гумористичних шоу.

Й наостанок варто розглянути мовну ситуацію в дитячих садках Києва. Це питання є важливим, оскільки саме в дитячому садку починається прищеплення мови. За результатами опитування, станом на 2023 рік 20 % дітей не розуміють української мови, а лише 15 % послуговуються лише нею. Найбільшу групу становлять діти, які одночасно використовують дві або більше мов, — 65 %. Хоча, як зазначає А. Ковальов, очільник ГО «Спільномова», є позитивні зміни, оскільки батьки дедалі більше розмовляють українською з дітьми, і ці зміни стали помітними саме після 24 лютого 2022 року. Однак у середній школі ситуація гірша: уроки проводяться українською, але на перервах діти між собою розмовляють російською: «Наприклад, лише 10 % мемів, які використовують київські підлітки, — українською мовою, 90 % — російською або англійською. Тут узагалі постає питання: чи може дитина бути креативною з мовою, яка не є для неї домінантною?» [189].

Отже, ситуація все ще є неоднозначною: громадськість виступає за те, щоб українська мова функціонувала в усіх сферах життя, проте в сім'ях не відбувається мовного виховання, на що вказує ситуація в садках і школах. Та якщо в перших простежуються деякі зміни, то в других — ситуація переважно стала.

Висновки до розділу 2

Ми описали стан мовної свідомості, починаючи від опису П. О. Селігея й завершуючи оглядом ситуації в освіті. З огляду на знайдені факти, можемо сказати, що мовна свідомість дійсно є несталою величиною. І хоч в цілому видається, що рівень усвідомлення мови є низьким, ми спостерігали деякі сплески, які переносили суспільство на середній рівень мовної свідомості, а деяких осіб — на високий. Панівною була також тенденція до підвищення підтримки існування одномовної України на законодавчому рівні, яка розпочалася від часу анексії Криму. Саме тоді почали публікуватися дописи, де вказано, що українською мовою треба спілкуватися, щоб російська армія не мала причини, щоб приходити. Головною проблемою в той період лишається також не до кінця сформована національна свідомість, за якою йде мовна. Так, на Сході України продовжувалося зросійщення не лише культури, а й освіти; яскраво вираженим є також явище мовного відступництва в цьому регіоні України.

Сплеском мовної свідомості ми також вважаємо появу маркерів розрізнення опозиції «свій — чужий» — шиболетів. Це є свідченням того, що суспільство перейшло на середній рівень усвідомлення мови, оскільки має достатньо знань мовних норм, щоб відрізнити правильну вимову й доречний добір слова від неправильних і недоречних. Подальші опитування й події, що безпосередньо пов'язані з мовою, вказують на той факт, що питання мови ставало все гострішим, особливо під час скандалу навколо дитячої лікарні «Охматдит». Що тоді, що в наступні рази мовної дискримінації важелем впливу був суспільний тиск, щоправда, він уже є наслідком, а не запобіганням. У цьому розділі ми також розглянули приклади не зовсім усвідомленого й повністю усвідомлених переходів. Ідеться про те, що в першому випадку існувало розрізнення мов за ситуаціями використання, тоді як у другому був вибір послуговуватися українською за будь-яких умов і попри будь-яких тиск із боку суспільства. До початку обговорень мовного закону питання мови вважалося перебільшеним і штучним, а також тим, що не варте уваги, оскільки «наявні інші проблеми в суспільстві». А проте в освіті ми прослідкували позитивну тенденцію, оскільки з кожним роком зменшувалася

кількість російськомовних шкіл, хоча іноді цей показник залежав від форми власності — це державна чи приватна школа. У період до повномасштабного вторгнення, тобто до 2022 року, знаковими стали дві події: ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та введення нової редакції Українського правопису. Обидві події мали велику різницю в підтримці: якщо перший переважна більшість схвалювала, що свідчить про середній рівень мовної свідомості суспільства, то друга подія, навпаки, отримала більше обурення, аніж підтримки. Головно тут проблема полягає в загальній недовірі до будь-яких авторитетів і пошук раціональних причин, щоб не приймати зміни: корупція, розкрадання грошей, замилювання очей тощо.

Величезним сплеском мовної свідомості характеризується період від початку повномасштабного вторгнення. Почався масовий перехід на українську мову як публічних осіб, так і пересічних громадян. Дехто вказував на те, що дерусифікація освіти відбувалася лише на папері, а усвідомленість щодо мови прийшла лише після початку повномасштабної війни з Росією. Відбувалося чимало флешмобів на підтримку переходу на українську мову, що свідчить про небайдужість до мовних проблем. Так само відбулася й дерусифікація культури, хоча не обійшлося без мовних скандалів. Це, по-перше, функціонування повністю російськомовного театру та, по-друге, вияви мовного нігілізму, що трансливалися назагал. І хоч в другому випадку громадське обурення досягло видалення провокативного ролика, то в першому — залишається тільки чекати.

РОЗДІЛ 3. ШИБОЛЕТ ЯК ІНДИКАТОР ЕТНІЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ Й ЛІНГВАЛЬНИЙ ВИЯВ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ

Заговори, щоб я тебе побачив.

Сократ

3.1. Шиболети: біблійне коріння й використання під час конфліктів і воєн

Як уже було обстежено, екстралінгвальні чинники вкрай сильно відбиваються на лексиці та ставленні до мови. Однак, у мови є ще одна важлива функція — розрізняти за національною належністю не лише на лексичному та синтаксичному рівні, а й на рівні орфоепічному. Особливо активно про це заговорили на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року, хоча деякі випадки були й у 2014 році.

Проте це не є новотвором нашої доби. Подібні слова, фрази, ба навіть речення, є своєрідними паролями, які дають змогу розрізнити, де є «свій», а де — «чужий». І, власне, саме тому вони стали такими актуальними на початках фаз російського вторгнення — у 2014 та 2022 роках. Такі слова-паролі мають конкретну назву — шиболет. Це слово прийшло з івриту, — שִׁבּוֹלֶת, — яке англійська мова засвоїла в його питомій звуковій формі: *shibboleth*. Словник «Мерріам-Вебстер» подає два значення цього слова: «1) слово або вислів, що використовується прихильниками партії або ж секції та є безсенсовим для представників інших груп; переконання; банальне твердження; 2) використання мови, яка є характерною для конкретної групи; звичай, що відрізняє одну групу людей від іншої» [72]. Подібну семантику має і питомо англійське слово — *watchword* [72]. У словнику іншомовних слів Володимира Лук'янюка слово *шиболет* наявне, також подано його переклад — *течія* — і зазначено тлумачення: «характерна мовна особливість, за якою можна впізнати групу людей (зокрема, етнічну), своєрідний “мовний пароль”, який видає людину, для якої її мова — нерідна» [51].

Про розрізнення за певною ознакою йшлося ще в Біблії, у Книзі Суддів 12. Саме там засвідчено найперший випадок використання одного слова як засобу розрізнення людей в опозиції «свій — чужий». У цій книзі описується факт війни

між двома племенами: гілеадцями та аммоновими синами (єфремлянами), й було очевидним, що після поразки єфремляни мали б перейти Йордан та змішатися із цивільними. Щоб запобігти дестабілізації, Їфтах, суддя ізраїльський і ватажок гілеадців, наказав зайняти «йорданські переходи до Єфрема» [139], і, відповідно, запровадив деякі заходи безпеки. Саме одним із таких заходів було введення слова-пароля на підставі того, що в цих двох племен була різна артикуляція, це стає зрозумілим з такого уривка: «І сталося, коли говорили Єфремові втікачі: Нехай я перейду, то гілеадські люди йому говорили: Чи ти єфремівець? Той казав: Ні. І казали йому: Скажи но шібболет. А той казав: Сібболет, бо не міг вимовити так. І хапали його, і різали при йорданським переході. І впало того часу в Єфрема сорок і дві тисячі» (Суд. 12:5–6) [139]. Тут якраз прослідковуємо різницю в артикуляції — єфремівці, на відміну від гілеадців, не мали у своїй фонетичній системі звука [ш]. Саме в такий спосіб з'явилася можливість виявляти, хто «не-свій».

Цей уривок з Біблії показує, що шиболет є не звичайним мовним тестом, а засобом ідентифікації. Тобто це не тест на компетентність, а щось схоже на своєрідний тест ДНК. Як ми вже зазначали вище, мова відіграє важливу роль у розрізненні «свій — чужий», однак якщо тест ДНК є індивідуальним і неповторним, то мовна ідентичність об'єднує цілу мовну спільноту, тож тут варто говорити про належність до групи.

Як зазначає Тім Макнамара, подібні тести можна проводити не лише з метою з'ясування етнічної належності. Він згадує про тест, що деякою мірою подібний до тих, що мають у собі принцип шиболета. Ідеться про так званий Fruit Machine: цей тест був створений для визначення військовослужбовців, які належать гомосексуальної спільноти. Прикметно, що його створення припало саме на період Холодної війни. Його принцип полягав у відстеженні саме фізичної реакції на слова-стимули, які мали, окрім прямого значення, ще сленгове, і його могли згадати лише ті люди, які були гомосексуалами. Згодом цей тест було оголошено псевдонауковим, а відтак його результати не відбивали справжнього стану справ [71, с. 354].

Однак найчастіше шиболет-тести використовуються, щоб визначати, яким є походження людини. Одним з найстаріших зафіксованих випадків є переказ про Сицилійську вечірню — повстання сицилійців проти французьких феодалів, які зневажали й знущалися над корінним населенням. Сигналом до повстання був передзвін до вечірньої, і відтоді почалися криваві розправи над французами, які ще лишалися на острові. Очевидно, що останні намагалися змішатися з місцевим населенням, а тому для визначення етнічної належності сицилійці використали назву бобових — нут. Вони брали його із собою й підходили до людей, запитуючи, як ці бобові називаються [232]. Італійською це *ciciri*, тож французів видавали труднощі під час вимовляння сполуки [tʃ], що в італійській позначається як *ci*, і вона трапляється у французькій мові вкрай рідко; в українській мові її еквівалент — це звук [ч]. Так само було важко вимовляти французам італійський дрижачий альвеолярний [r], оскільки він не притаманний французькій звуковій системі — там є специфічний гортанний звук [r] [76]. Саме через використання цього шиболета сицилійці змогли ідентифікувати й знищити тисячі французів.

Наступний випадок використання шиболета засвідчено під час Брюггської утрени, або ж антифранцузького повстання, 18 травня 1302 року. Фламандці прагнули вбити всіх окупантів, яких поселили у будинки місцевих жителів. Оскільки повстання відбулося саме вночі, то підозрювані не могли особливо контролювати своє мовлення. Шиболетом у цій історії стала сполука слів *schild en vriend*, яка дослівно перекладається як ‘щит і друг’ [235]. За правилами вимови в нідерландській мові, сполука *sch* має бути поділена на два звуки: [s] та [x], й вимовлятися окремо, в українській мові це [с] та [х] відповідно [65]. Тоді як у французькій мові в такому випадку відбувається накладання звука [s] та фрикативного [ʃ], що відрізняється від нідерландської вимови цього слова [76]. Через цю особливість у вимові було знайдено й вбито чимало французів. Також наявні ще два словосполучення-шиболети: *achtentachtig hengstenkachels* або ж *achtentachtig kachelpijpen*, які в перекладі означають ‘вісімдесят печей-груб’ та ‘вісімдесят вісім пічних труб’ [234; 228].

Далі шиболети використовувалися під час селянського повстання 1381 року в Англії. Тоді англійці виступили проти іноземців, які забирали робочі місця. Особливо викликали гнів фламандці, оскільки через високу конкуренцію знижувалася заробітна плата. Щоб визначити, хто з жителів має «фламандську» кров, англійці просили вимовити фразу *bread and cheese*. Якщо людина промовляла ці два слова на кшталт *brod and case*, то її чекала смерть — людині відрубували голову: «And many flemmyngs loste here heedes at rhat tyme, and namely they that koude nat say Breede and Chese, But Case and Brode» [230; 64, с. 15].

У польській історії також зафіксовано випадок використання шиболета. Це відбулося у XIV столітті, коли стався бунт війта Альберта. Тоді польське населення виступило проти німецького панування в Польщі: німецьких радників було повішено, а князем став Владислав I Локетек. Одним з його наказів було зменшити поширеність німецької мови в просторі, тож її було заборонено використовувати в книжках і дозволена була лише латинська мова. Оскільки боротьба проти німців тоді ще не була завершена, Владислав I Локетек вигадав спосіб, як можна визначити, хто є німцем, за допомогою мови: кожен краківець мав промовити чотири слова: *soczewica, miele, młyn, kolo*. Для носіїв німецької мови це було важким завданням, оскільки ці слова звучали в них так: *sosiefca, mile, mlin, kolo*. Це спричинено тим, що не всі польські фонemi мають відповідники в німецькій, тому й були такі викривлення у звуковій формі слів [233].

Наступне в історії використання шиболетів засвідчено у XVI столітті, коли відбувалося фризьке повстання. Тоді фрисландці виступили проти правління династії Габсбургів. Очолював це повстання фермер і пірат П'єр Герлофс Донія, який увійшов в історію як людина, яка витворила ще один шиболет. Проте пароль уже був реченням, а не одиничною лексемою. Він звучав так: *Bûter, brea, en griene tsiis; wa't dat net sizze kin, is gjin oprjochte Fries* й дослівно перекладається як 'Масло, житній хліб і зелений сир, хто цього не вимовить, той несправжній фриз'. Екіпажі всіх кораблів опитували та просили повторити вищезазначене речення, і якщо вони не могли цього зробити, то ті кораблі грабували. Те саме стосувалося солдатів П'єра

Герлофса Донії: якщо солдат не міг вимовити речення, то його страчував сам Донія [226].

Друга світова війна принесла чимало шиболетів, які давали змогу розрізнити, хто до якої нації належить. Найпершим варто згадати період окупації Нідерландів Німеччиною: вторгнення відбулося 10 травня 1940 року. Для досягнення своєї мети німці перевдягалися в одяг нідерландців — цивільних та солдатів. Щоб встановити, де є німецькі солдати, було вигадано слово-пароль — *Scheveningen* — назва міста в Нідерландах, іноді просили ще вимовити слово *beschuit*. Як ми окреслювали вище, сполука *sch* має вимовлятися окремо — як [s] та [x], тоді як у німецькій мові *ch* вимовляється подібно до фрикативного звука [ç], який має приблизний відповідник в українській мові — [ш']. Також деякі джерела засвідчують наявність іншого шиболета — *schavuit* [71, с. 355–356; 238; 228].

Тест на виявлення окупантів двічі проводили фінляндці. Тут простежуємо використання двох різних шиболетів: *uksi* й *höuryjyrä*. Варто розглянути кожен з них окремо. Перший використовувався під час Громадянської війни у Фінляндії, під час битви за місто Тампере. В останні дні вторгнення багатьох росіян убивали, ба більше — страчували людей, які розмовляли російською мовою, незалежно від їхніх політичних поглядів та національностей, людей витягували навіть із лікарень. Однак деякі росіяни потрапили в полон й мали переодягнутися в одяг померлих цивільних людей, щоб уникнути викриття. А втім фінляндські «білі» знайшли спосіб, як можна відрізнити росіян від інших: вони зібрали їх усіх у кутку, кажучи ніби тих відправлять додому — хоч багато хто зголосився, дехто мовчав. І щоб з-поміж них викрити підозрюваних, «білі» підходили до людини й просили її сказати слово *uksi*, що в перекладі означає ‘один’. Росіян видавало те, що вони замінювали голосний звук [u] йотованим [ju]. Тож якщо підозрюваний озвучував слово «один» як [juks], його розстрілювали на місці [69]. Другий випадок використання інакшого слова-пароля засвідчено в часи Другої світової війни. Шиболетом тоді стало слово *höuryjyrä*, яке теж допомагало визначати, де є не-носії фінської мови; воно перекладається як ‘паровий каток’. Це слово складне тим, що в ньому є фонемі, які зрідка трапляються в інших мовах. Це, приміром, наявність придихової фонемі [h]

на початку слова, наявність дрижачого альвеолярного [r], умлаутів ö та ä тощо [237; 10, с. 271].

Не менш важливими є «таємні» шиболети, або *furtive shibboleth*. Прикладом таких шиболетів є фраза *Dorothy's friend* (див. рисунок 19 у додатках). Вона використовувалася в ЛГБТК-спільноті для ідентифікації членів цієї соціальної групи в 1970-х роках. У такий спосіб можна було «невороже» виявити, хто є геєм, оскільки для не-членів цієї спільноти ця фраза не була зрозуміла, тому й не було «підстав» нападати на людину через її сексуальну орієнтацію — вона не висловлена відкрито. Перші випадки використання подібних шиболетів зафіксовано у період Другої світової війни, коли за гомосексуалізм карали. Можливо, цей шиболет з'явився внаслідок того, що геї були захоплені персонажем Дороті Гейл з «Чарівника з країни Оз», вона була для них іконою руху [70, с. 98; 231]. Або ж, імовірно, пішов від імені Дороті Паркер, яка була одружена з відкритим бісексуалом і підтримувала представників квір-спільноти. Є ще один подібний шиболет — *friend of Mrs. King*, який також був засобом ідентифікації [231]. У ЛГБТК-спільноті існував ще один шиболет, однак він обігрується вже в мемі (див. рисунок 20 у додатках). Ідеться про гурт *The Mountain Goats*, де солістом був Джон Дарнієлл. Тут простежуємо обігрування того, що якщо людина слухає пісні цього гурту, це означає, що вона може бути транссексуалом або трансгендером. У спільноті соціальної мережі «Твіттер» дехто з користувачів запропонував використовувати фразу *a friend of John Darnielle*, щоб передати іншим свою ідентичність [227].

Отже, шиболети є засобом для ідентифікації що етнічних, що соціальних груп. Залежно від того, який тип шиболета використовується, можуть звертати увагу на вимову, як це було в часи різних повстань (Англія, Бельгія, Польща тощо), або ж послуговуватися паролями, істинний зміст яких могли розуміти лише представники деяких соціальних груп.

3.2. Шиболети, що функціонують під час російсько-української війни

Ми зазначали, що шиболети є невіддільним атрибутом ідентифікації у воєнний час. Аналогічна ситуація виникла й під час російсько-української війни.

Активно про слова-паролі заговорили у лютому 2022 року, коли почалося повномасштабне вторгнення. Однак, варто зазначити, що перші випадки використання шиболетів засвідчені ще на початку АТО, 2014 року.

Найперший шиболет був виявлений під час захоплення міськвідділку МВС у Краматорську. Тоді на відеохостинг «Ютуб» виклали відео, як невідомі люди в камуфляжі та балаклавах штурмують відділок міліції. Окрім хаосу, на відео можна почути, як невідомі спілкуються між собою. На тридцять третій секунді відео чути, як деякий чоловік каже фразу *Так мы с вами приехали*, і її вимова відрізняється від вимови російськомовних громадян, що жили на Сході України. Річ у тому що у частині *с вами* чується [с вамь], що свідчить про якісну редукцію, яка виникає, якщо голосний стоїть в абсолютному кінці слова після твердого приголосного [22]. Українській мові не притаманна якісна редукція, підтвердження цієї характерної риси можна простежити на іншому відео, знятому харків'янкою 2022 року. На тридцять четвертій секунді чуємо ідентичну фразу *...что сказать, что мы тоже с вами*. Однак, внаслідок фонетичної інтерференції між українською та російською мовами ми спостерігаємо відсутність якісної редукції, вимову можна передати в транскрипції так: [мы с вами] [229]. Через що можна стверджувати, що чоловік, який сказав фразу *Так мы с вами приехали*, не є жителем України.

Наступним доказом того, що міськвідділок захоплювали саме росіяни, є вживання слова *поребрик* на сорок першій секунді відео. Тут ми простежуємо використання лексеми, що не притаманна українській мові. Хоча дехто стверджує, що в Донецькій області все-таки послуговуються словом *поребрик* на позначення бордюру [190], достеменного підтвердження цього немає. Проте точно ця лексема функціонує в деяких регіонах Росії — Петербургу, Карелії, Єкатеринбурзі тощо — про це свідчить наявність цього слова в Словнику міст Росії [40]. Також важливою є звукова форма слова *поребрик* — воно було вимовлено з так званою петербурзькою вимовою. Зважаючи на вищенаведені факти, є підстави стверджувати, що чоловіки на відео, щонайменше ті, що в камуфляжній формі й балаклавах, є росіянами. Згодом слово *поребрик* стали використовувати на позначення Росії, про що свідчить додавання цього слова до Словника української

мови у 20-ти томах: «(також з великої літери), розм. Глузлива назва Російської Федерації (після її збройної агресії проти України в 2014 р.)», там же подано прислівникові конструкції *за поребрик* і *за поребриком*, що означають ‘у Росію’ та ‘в Росії’ відповідно [53].

Виявом мовної свідомості є те, що ці фонетичні та лексичні особливості мовлення окупантів були помічені й дали доказ того, що це саме російські найманці, а не «народне ополчення», про що стверджували всі російські ЗМІ та власне росіяни [208; 154]. Так само ми можемо стверджувати, що це є найпершим випадком появи шиболета в російсько-українській війні.

Наступним шиболетом, який насправді не є новим, а реактуалізованим за час російсько-української війни, є слово *паляниця*. Перша згадка про це слово як спосіб перевірки ступеня вивчення мови є ще в п’єсі Миколи Куліша «Мина Мазайло»: «Мокій: Улю, як в книжці написано: над криницею, цею, е... (Раптом.) Скажіть, Улю, паляниця! Уля: Паляниця. Мокій: Так! Вірно! Раз паляниця у вас вийшла, це знак тому, що скоро навчитесь мови» [27, с. 40]. Окрім згадок в українській літературі, ми можемо натрапити на опис труднощів росіян під час вимови українських слів в авторській колонці новинного порталу «Gazeta.ua» від 2015 року. Прикметним є те, що автор вказує, що розбіжності у вимові — розпізнавальні знаки, які є особливо важливими під час війни, та пов’язує тогочасну ситуацію з оповіддю з Біблії, яку ми окреслили в підрозділі 3.1. цієї роботи: «Така собі люстрація, тільки там єфремівці — народ, а не поплічники луганського “регіонала” Сергія Єфремова, як можуть подумати сучасні українці» [193]. Як ілюстрацію до своїх роздумів автор тексту подає мем з М. Азаровим (див. рисунок 21 у додатках), який відомий своїми мовними помилками й чие ім’я часто асоціюють з гіперизмом — ненормативним чергуванням [o] на [i], й називають його азірівкою [112]. Тому стає зрозумілим, чому обрано постать саме цього політика. Подібну думку висловлює і коментатор Banderoslav, який зазначає: «Якщо ж без анекдотів, то спробуйте навчити кацапа, чи ляха вимовити: паляниЦця... Певно, я поганий вчитель, бо мені ще жодного разу цього не вдалося...» (збережено оригінальне написання) [193]. Проблемність цього слова полягає в тому, що артикуляційний

апарат росіян не дає їм змоги вимовити фонему [ц] м'яко, оскільки цей звук не має звука в опозиції «твердий — м'який», натомість м'який звук [ц'] притаманний українській мові.

Подальші згадки про слово «паляниця» як слово, що має етнорозрізнювальну функцію, уже датуються 2019 роком — роком, коли було ухвалено Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Це є підтвердженням того, що закони також є тим чинником, що підвищує мовну свідомість громадян, оскільки реакцією на цю подію було створення тематичних мемів і картинок. Одним із таких мемів є картинка з котом, який нібито намагається вимовити слово *паляниця*, але в нього виходить лише *паланіца* (див. рисунок 22 в додатках) [150]. Цей та інші меми мають у своїй конструкції слово *паляниця*, тож навколо нього будується гумор. Цікавим є випадок закладання ідеї про ідентифікацію невідомої людини завдяки цьому шиболету, що можна простежити на рисунку 23 в додатках цієї роботи.

Не зайвим буде вказати, що активізація використання слів-паролів припадає на початок повномасштабного вторгнення — з 24 лютого 2022 року. Якщо до цього «паляниця» була радше прикладом того, наскільки відрізняються фонетичні системи російської та української мов (див. рисунки 24 і 25 у додатках), то від кінця лютого 2022 року вона стала повсюдно використовуватися як маркер, що розрізняв «своїх» і «чужих». Першим прикладом такого використання є відео, опубліковане в білоруському телеграм-каналі «Nexta», згодом воно поширилося українськими ЗМІ [161; 182]. Варто підкреслити, що в підписі до відео, яке поширило «Радіо Свобода», зазначено «...як на Сумщині виявляють військових РФ». Тут важливим буде вказати на факт впливу війни на мовну свідомість, оскільки в білоруських ЗМІ не було акцентовано, з якою метою окупантів попросили сказати слово *паляниця*, тоді як в українському це вказано прямо. Іншим прикладом є відео допиту полоненого, котрого також змусили повторити слово *паляниця*. Результатом цього стало викривлення слова: військовому вдалося повторити це слово у формі *паламіта*, хоч йому повторювали слово по складах [83; 209]. Перекручення цього слова спостерігаємо в іншому відео, де військові ЗСУ виявили російського

військового, який перевдягнувся в цивільне. І, власне, це пояснює зростання кількості випадків використання шиболетів — щоб виявити подібних диверсантів. У відео, опублікованому 28 лютого 2022 року, можна простежити, як слово *паляниця* викликає дисонанс у чоловіка. Він каже, що *паляниця* — це ‘клубніка’, тобто озвучує російський переклад слова *полуниця* [84]. Вочевидь, звукова форма слова *паляниця* у свідомості росіян поєднується з назвою ягоди. Підтвердженням цього є той факт, що російська телеведуча й пропагандистка о. скабеєва повторює ту саму помилку: «У нацистов это слово “клубника”. По-украински звучит “поляница”. Если ответил неверно или неправильно произнес, как-то с ошибками — на колени и пуля» [85; 113]. Зважаючи на цю тезу, можемо зробити висновок, що слово *паляниця* дійсно набуло рис шиболета і є лексемою, яка може перевірити не лише артикуляційний апарат підозрюваного, а і його знання української культури, про що йтиметься далі.

Про дієвість такої «перевірки» свідчить і той факт, що на офіційному акаунті Ради національної безпеки і оборони України було опубліковано пост, де зазначено слова, за допомогою яких можна визначити, хто не є носієм української мови: «*паляниця, молодиця, світлиця, нісенітниця, веселка, філіжанка, вештатися, духмяний, непереливки, кмітливий, пуцьввірінок, обценьки, теревенити, телепень* та багато інших» [171]. Згодом цей пост пояснили у Центрі протидії дезінформації, зазначивши, що подібні слова, де наявні сполука *-ця* наприкінці слів чи тверді звуки (якщо говорити про час російсько-української війни), є шиболетами [155]. Тож ми бачимо, що перелік таких слів значно розширився й справді слів-паролів стало більше (див. рисунок 26 у додатках). Про статус шиболета як атрибута війни також свідчить і той факт, що на офіційній сторінці Д. Шмигала у соціальній мережі «Твіттер» з’явився пост, де він радить своєму колезі Р. Воллесу просити підозрілих людей говорити *паляниця*, якщо в того виникатимуть сумніви в етнічній належності свого співрозмовника [214]. Згадка слів-паролів є і на сторінці Командування Сил спеціальних операцій ЗС України у фейсбуці: там було опубліковано вірш одного з воїнів ССО, де наявні слова-паролі — з них, власне, і починається вірш: «Це моя паляниця, моя криниця, // Моя молодиця, як за них не битися?» [140]. Окрім цього,

застосування шиболетів засвідчено й на практиці у 2023 році: російський військовий, який перейшов на бік України, на 50 хвилині 22 секунд інтерв'ю вказує, що українські військові перевіряли його вимову, бо той наголошував, що вважає себе етнічним українцем [114].

Проте, щоб виявити окупантів, просили вимовляти не лише окремі слова, а й цілі речення. До початку повномасштабного вторгнення побутувала інша фраза, що не містить слів, які закінчуються на *-ця*, однак її так само важко вимовити росіянам: *Миска вареників з картоплею та шкварками, змащених салом* [217].

Одним з прикладів речень, що почали використовуватися як пароль, є *Малесеньке телятко їло паляницю з полуницею* [209]. Тут ми бачимо нагромадження слів, які важко вимовляти росіянами, через що пройти «перевірку» стає важче. У дещо ігровій формі простежуємо використання іншого речення-шиболета, його мали повторити ті, хто хотів вступити в клуб «Паляниця»: *У світлиці молодиця нарізає паляницю, сама як полуниця, то ж дивіться, не вдавіться* [87]. Іншою скоромовкою, яка мала на меті «випробувати» мовний апарат окупантів, була: *Укрзалізниця везе паляниці, пасажир верзе нісенітниці* [186]. Від цієї скоромовки потім витворили похідне *Лисиця верзе нісенітниці та везе паляниці Укрзалізницею* [90; 165]. Слово «Укрзалізниця» наявне й в іншому реченні-паролі: *Купити паляницю зі смаком полуниці, можна у крамниці біля укрзалізниці* (збережено оригінальне написання) (див. рисунок 27 у додатках). Деякі лексеми, що містяться в переліку від РНБО, наявні й в іншій скоромовці: *Кропивницькі паляниці зі смаком полуниці продаються у крамниці біля Укрзалізниці* [102]. Про залізницю ще також згадували в іншому шиболеті *В укрзалізниці робітниця на день провідниці пригощала паляницею з полуницею* (збережено оригінальне написання) [153]. Окрім коротких речень, пропонували повторити цілі мінітексти, де зібрано різні важкі для вимови слова: *Я сиділа у крамниці, у своїй новій спідниці, їла стиглі полуниці, їх мокала в цукорницю, що купила у крамниці біля Укрзалізниці. Потім взяла паляницю, і чорницю, і суніцю, перекинула рушницю й надіслала блискавицю прямо ворогові в пицю* [157]. Існували також такі варіанти, де на слово «паляниця» потрібно було відповісти щось інше. Наприклад: *Пароль — паляниця. Відгук —*

маленьке телятко цямкало нісенітницю (див. рисунок 28 у додатках). Як ми бачимо, тут є поєднання шиболета в його «класичному» вигляді — акцент на правильній вимові слів, з додаванням певного знання, що доступне обмеженому колу осіб.

У минулому підрозділі ми розглянули таке явище, як «таємні» шиболети. Ми вважаємо, що доцільним було б називати їх «культурними», оскільки в час російсько-української війни це явище почало поширюватися на цілу націю, а не певну соціальну групу. Такий різновид шиболетів почав повсюдно функціонувати вже в період повномасштабного вторгнення, у часи АТО й ООС культурних шиболетів було двоє: гасло *Слава Україні!* та приспівка про президента РФ — про них ітиметься окремо.

Якщо говорити про шиболети, що пов'язані з мовою, але не вимовою, можемо виокремити таке запитання: *Де помилка в словах ганок та гудзик?* [153]. У цьому випадку перевіряється, чи знає людина особливість української мови — наявність задньоязикового [г]. Якщо ж людина не може сказати, у чому помилка в цих словах, можна зробити висновок, що вона не ознайомлена з українською мовою взагалі (оскільки ці слова були одними з нечисленних, які мали в собі літеру г). Користувачі інтернету пропонували інший шиболет на знання мови — попросити пояснити різницю між *пахвою* та *пихвою* (див. рисунок 29 у додатках). Подібний тест було викладено на фейсбук-сторінці «Давай займемось текстом» 22 квітня 2022 року. Картинки-тести супроводжувалися таким завданням: «Перевіримо, наскільки добре ви володієте мовою. Перед вами дев'ять українських слів, але тільки одне з них вжите правильно та відповідає зображенню. Яке?» [121]. До посту прикріплено дев'ять зображень (див. рисунки 30–38 у додатку): картинка полуниці й підпис *паляниця* (подібне плутання ми згадували раніше — російські окупант та пропагандистка вважали, що *паляниця* — це 'ягода'); картинка людини, яка їде на лижах, — лижника — й підпис *ліжник*: '1. Домоткана ковдра (звичайно вовняна); 2. Кустарний килим; домоткана доріжка' [53]. Тут бачимо обігрування, подібне до того, де були слова *пихва* і *пахва*, — значення слова змінювала лише одна буква. Наступним було зображення ліжка з підписом *краватка*: 'стрічка, смужка тканини,

яку пов'язують під коміром сорочки, блузи і т. ін. вузлом або бантом; галстук' [53]. Тут уже різниця полягає в тому, що російського мовою слово *ліжко* перекладається як 'кровать', зменшено-пестлива форма цього слова — *кроватька*, а оскільки російській мові притаманне акання, то це звучить як [краватка]. Далі йде зображення кішки, де підпис *кишка*: 'еластична трубка, що є частиною травного тракту людини, тварини' [53]. Тут, як і у випадках вище, значення слова змінюється, якщо в ньому змінити букву, однак річ тут і у тому, що в російській мові буква *и* позначає звук [і], через це й може виникнути плутанина. На наступній картинці зображений процес ловлення риби — риболовля — та наявний підпис *рибалка*: 'людина, яка ловить рибу, займається рибальством' [52]. Далі йде зображення кішки з кошенятами й напис *китиця*: 'жмуток ниток, шнурків і т. ін., зв'язаних з одного кінця до купи, що є прикрасою, оздобою чого-небудь' [53]. На наступній картинці показано фотографії та є підпис *світлини*, тож тут немає розбіжностей між зображуванним об'єктом і його назвою. Наступним є зображення Місяця й підпис *луна*: 'відбиття звукових коливань від перешкоди, коли вони сприймаються роздільно від первісних коливань' [53]. Російською мовою Місяць перекладають як 'луна', тоді як в українській мові це слово має зовсім інше значення. Й останнім тестом у цій добірці є картинка, де подано зображення горили й напис *горилка*: 'міцний алкогольний напій, що є сумішшю винного спирту і води у певній пропорції' або 'пристрій для спалювання рідини або газу з певною метою; пальник' [53]. Тут, як і у випадку з ліжком, ми вбачаємо обігрування зменшено-пестливої форми слова *горила* — *горилка*. Оскільки, як уже було зазначено, літера *и* в російській мові позначає звук [і], то слово *горилка* носій російської мови може озвучити як [гор'ілка]. Підтвердженням того, що розрізнення значень слів на слух є своєрідним шиболетом, є історія однієї з коментаторок, яка лишила коментар під дописом з розглянутим вище тестом: «З цієї ж історії... трапилася зі мною і моєю мамою в супермаркеті пригода, ми реготали довго ми там побачили даму, яка тримала в руках кошик, а в ньому маленький, симпатичний песик, та й я кажу: "Дивись мамо, який песик в кошичку!" А дама повертається і каже: "Ета не

кошечка, а сабачька” То можете ще кота намалювати і підписати “кошичок”» (збережено оригінальне написання) [121].

Ще одним способом виявлення російських окупантів було звертання уваги на те, який прийменник використовує людина. Це засвідчено в мемі «Россияне думали, что идут на украинскую землю. Но мы же тысячу раз говорили: не НА, а В» (див. рисунок 39 у додатках). Тут обігрується те, що літературна норма російської мови засвідчує використання саме прийменника *на*, а не *в*, який поєднується з назвами інших країн [37]. І саме тому якщо людина дотримується цього правила, її можна вважати «чужою».

Загалом же найчастотнішим було запитання *Де найближче відділення «Монобанку»?* [209]. Головна його підступність полягала в тому, що в цього банку немає відділень, чого російські загарбники не знали. Їх видавали спроби пояснити, де є відділення банку, що допомагало українцям зрозуміти, хто перед ними. Також похідним є запитання *Де найближче відділення котячого банку?* [153]. Словосполучення *котячий банк* використовується на позначення саме «Монобанку», оскільки на логотипі намальований кіт.

Дехто з дописувачів пропонував ставити запитання, що стосуються побутових реалій. Це, приміром, запитання *А яка гілка метро у Львові найдовша?*. Річ у тому, що «львівське метро» справді існує, але в двох площинах: по-перше, у колишніх проєктах побудови, і, по-друге, у російській пропаганді. Згадки про львівське метро були ще й раніше на різних російських форумах: коментатори зазначали, що у Львові існує метро, яке почало функціонувати 2004 року. Однак воно працювало як катівня для тих, хто був проти незалежності України: «13 станцій заработали как пыточная для несогласных, особенно для тех, кто гордо заявлял "Я - Русский! Львов - русская земля!". Да, не удивляйтесь, в 21 веке можно встретить такое варварство в опустившейся "Украине"(придуманное название, исторически - Малороссия). Там пытали людей, из родильных домов крали младенцев у русских матерей и варили из них борщ» (збережено оригінальне написання) [221]. Далі коментатор подає назви цих 13 станцій й описує, що там відбувається. Приміром, «Украиньска(снова удар по русской гордости, вы

понамає?) - газова камера. Може пора уже відключити їм газ? Нет, Матушка-Росія не бросит своїх соплеменників во вчасній окупації» (збережено оригінальне написання) [221]. Згодом «львівське метро» перейшло в мемну площину, оскільки користувачі інтернету 2015 року створили псевдосайт Львівського метрополітену, який існує і нині. У російськомовній версії сайту подано карту метро, де зазначені ті станції, які описував коментатор у 2008 році (див. рисунок 40 у додатках), й додано: «Весь сайт перекладати немає змісту. Кому потрібно — прочитає українською, а гості з північного зарубіжжя можуть ознайомитися з короткою історією, описом та мапою Львівського метрополітену на цій сторінці» [156; 143]. Тож, як бачимо, львівське метро існує лише як жарт і сайт та в житті його не існує, але якщо людина каже відповідь, відмінну від *У Львові немає метро*, отже, у неї немає базових знань про життя в Україні.

Метро стало своєрідним шиболетом і для киян: 2023 року воно стало об'єктом, який давав змогу відрізнити правдиву інформацію від неправдивої. Прикладом такого стали новини про те, що видають повістки, приміром, біля станції метро «Троєщина». Кияни, а можливо, не лише вони, знають, що Троєщина — житловий масив, який не має досі метро, відповідно, там немає станцій (див. рисунок 41 у додатках). Те саме стосується й неіснуючих станцій «Райдужна» чи «Чайка». Проте, бували й фейки, які базувалися на істинних фактах: в одному з дописів згадувалося «метро Виноградар» [202]. Справді, метрополітен на Виноградар існує, але поки ще на етапі будівництва: планують побудувати ще чотири станції: «Мостицька», «Варшавська», «Виноградар» й «Вулиця Маршала Гречка» (кінцева). Тому 2023 року аж ніяк не могли видати повістки біля станції метро «Виноградар», бо її тоді ще не існувало [191]. З огляду на вищесказане, можемо стверджувати, що подібні фактологічні помилки і є маркерами «свій — чужий», що відповідають завданню шиболета — виявляти «чужих». Докладніше про помилки, які виявляють, хто є «свій», а хто — «чужий», йтиметься в наступному підрозділі.

Після лютого 2022 року в соцмережах користувачі надавали свій перелік запитань, які допомагали виявляти окупантів. Їх можемо класифікувати за двома

типами. Перший — шиболети, що побудовані на «шкільних» знаннях (це здебільшого перевірка знань з української літератури). Першим прикладом такого є *При яких умовах воли не ревуть?*. Очевидно, що людина, яка існує в контексті української літератури, знає, що це питання стосується роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні». Також можна попросити продовжити назву «Хіба ревуть воли, як...?» або ж поставити запитання *Коли ревуть воли?* [209; 153; 222]. Знання української літератури перевіряється в іншому запитанні, як-от *Хто там реве і стогне?* — тут ідеться про вірш Тараса Григоровича Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий» [209]. Поему «Катерина» теж не оминули увагою, оскільки користувачі соцмережі пропонують для виявлення окупантів просити їх продовжити «Кохайтеся, чорнобриві...?» [153]. Перевірити належність людини можна також за допомогою творчості Лесі Українки — лише попросити людину продовжити фразу «*Contra spem...?*» [153].

Перевірка сучасної народної творчості є похідною від минулого типу. Прикладом такого можна вважати прохання доповнити таку приказку: *Краще з'їсти а ніж вивчити Тичину!* (збережено оригінальне написання) [153]. Той, хто мінімально ознайомлений з українською народною творчістю, зрозуміє, що на місці пропуску має бути слово *кирпичину*: *Краще з'їсти кирпичину, аніж вивчити Тичину* або ж *Краще з'їсти кирпичину, ніж учить Павла Тичину*. Для перевірки можна було б попросити продовжити фразу «Якби ви знали паничі, що люди роблять уночі...», що теж належить до народної творчості [153]. Це переробка перших двох рядків вірша Тараса Шевченка «Якби ви знали, паничі, // Де люде плачуть живучи...». Цей вірш перероблювався чимало разів і прикладом такої переробки може бути: «Якби Ви знали, паничі, // Що люди роблять уночі.. // Якись конспекти там читають // І, навіть, спати не лягають, // Бо ті конспекти докучають!» [178]. Варіацій цього вірша багато, тож, на відміну від попередніх шиболетів, тут однозначного продовження рядка чи вірша немає.

Також можна перевірити знання людини в українській пареміології. Прикладом подібної перевірки є запитання *Які бджоли не гудуть?* або *Що роблять мертві бджоли?*. У Словнику синонімів української мови зазначено таку

приповідку: *Мертві бджоли не гудуть*, яка стоїть у гнізді слова *мертвий* [9, с. 277]. Також ця фраза стала популярною через однойменну пісню Павла Зіброва, де в приспіві є такі рядки: «На цім світі пий, соколе, на тім світі не дадуть // Мертві бджоли, мертві бджоли, мертві бджоли не гудуть» [194]. Як подає Словник модифікованих стійких сполучень слів в узусі кінця ХХ — початку ХХІ століття, вищезазначена приповідка має продовження: «Мертві бджоли не гудуть, а якщо гудуть, то тихо» або ж «мертві бджоли не гудуть, вони літають мовчки» [11, с. 24].

Нині на сайті «На Урок» можна навіть знайти «Тест на українця», який був викладений у мережу 17 березня 2022 року. Так само є тести, де перевіряються знання про перебіг подій повномасштабного вторгнення. «Тест на українця» складається з дванадцяти запитань: поруч із запитаннями на кшталт *Коли почалася війна?* чи *Президент України є ті, за допомогою яких можна визначити рівень освіченості в народних переказах* [196]. Друге запитання тесту, а саме *Чим жінка збила дрон?*, має з'ясувати, показує, чи відома людині історія про те, як жителька Дніпровського району збила дрон (імовірно, мародерів). Це реальна подія, однак попри те, що в історії фігурувала банка помідорів, в історії відбилася банка огірків [89]. Зрозуміло, що ця подія була резонансною, тож вона породила безліч мемів і не могла бути не поміченою. Або ж можна знайти такі запитання: хто й на чому вкрав танк, що російських військових просила покласти жінка в кишеню — вони вимагають знання подій, які є на слуху в українців. Поруч із цим були запитання, які мають вигляд шиболетів: *Батько наш*, де з-поміж варіантів були *Путін, Порошенко, Бандера, Зеленський* [196]. Очевидно, правильним буде *Бандера*, оскільки це назва пісні, яку виконав отець Анатолій Зінкевич 2019 року, — «Батько наш — Бандера, Україна — мати» [168]. Наступне запитання, яке набуває ознак шиболета, є в іншому тесті: *Дорогі...* [118]. Там були такі варіанти відповідей: *Українці, Співвідчизники, Громадяни* (збережено оригінальне написання). Для людей, які існують в українському інфопросторі, є очевидним, що правильна відповідь — *українці*, оскільки саме із цих слів починається звернення Президента. Також ще одним запитанням, де потрібно було продовжити фразу, є *Привид*; там наявні такі варіанти відповіді: *Києва, Львова, Стрия* [118]. Подібно до решти

вищенаведених прикладів вимагається знання українського контексту — міської легенди про таємничого льотчика, що збиває російські літаки. Хоч спочатку багато хто вважав, що це якась конкретна людина, згодом речник Повітряних сил ЗСУ зазначив, що: «“Привид Києва” — це уособлений образ льотчиків Васильківської 40-ї бригади тактичної авіації, які охороняють небо столиці й сусідніх областей. По суті, всі вони “Привиди”. І нехай ворог їх боїться, бо вони з’являються там, де на них не чекають» [134]. У «Тесті на Українця» як запитання подано гасло *Слава Україні!*, яке ми побіжно згадали вище [196]. У цьому запитанні потрібно дібрати відповідь на це гасло й подано такі варіанти відповіді: *Героям слава!*, *Слава нації!*, *Путин хуйло!*, *Смерть ворогам!* (збережено оригінальне написання). Гасло *Слава Україні* корінням сягає часів УНР та Гетьманату: «Слава Україні! — Козакам Слава!» і «Слава Україні, Гетьманові Слава» відповідно. Уже згодом, в ОУН(б), це гасло набуло тієї форми, яка функціонує зараз: «[бандерівське крило ОУН] затвердило його як офіційне привітання організації у 1941 році — на Зборах: “Обов’язуючі слова повного привіту: «Слава Україні» — відповідь — «Героям слава»”». Під час перебудови до фрази *Слава Україні! Героям слава!* додалися ще *Слава нації! Смерть ворогам!* й *Україна понад усе!* [14]. Останній приклад шиболета із цього тесту складається з одного слова: *Путін*, а варіантами відповіді є *Хуйло*, *Лалалалалалала*, *Москаль*, *Не москаль* (збережено оригінальне написання). Приспівка «Путін — хуйло» виникла на початку вторгнення Росії в Україну 2014 року як реакція на цю подію. Уперше її виконали фанати харківського футбольного клубу «Металіст» 30 березня 2014 року, і відтоді ця приспівка ввійшла в дискурс [135; 167]. Тому виникнення такого шиболета є цілком послідовним явищем, оскільки він функціонує в українському дискурсі і є загальновідомим для українців.

Близьким до літератури є шиболет на кшталт *Що дорожче: Леся, Тарас чи Скворода?* [153]. Але тут питання полягає в тому, що згадані постаті зображені на гривнях: Леся Українка — на купюрі номіналом 200 грн, Тарас Шевченко — 100 грн, а Григорій Скворода — 500 грн. Тож, як бачимо, у такий спосіб перевіряється обізнаність людини в українських реаліях і банківській системі.

Суміжним питанням є *В чому іронічність купюри 500грн* (збережено оригінальне написання) (див. рисунок 42 в додатках). Як ми вже вказали, на купюрі 500 грн зображено Григорія Сковороду, однак сам мислитель за життя негативно ставився до грошей та багатства, про що вказує в 12-й пісні «Саду божественних пісень»: «Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить, // Буду в Ђк мой коротати, гдЂ тихо время бЂжит» [12, с. 69]. І, власне, іронія полягає в тому, що людину, яка нехтувала матеріальним, зобразили на купюрі найбільшого на той час номіналу (купюру номіналом 1000 грн випустили 2019 року, тоді як 500 грн — 2006 року [173]).

Наступною була група «культурних» шиболетів, які будувалися на знанні масової культури. До цієї групи належить запитання *Як ім'я П'яточкіна?* [209]. Тут запитується ім'я головного персонажа українського короткометражного мультфільму «Як Петрик П'яточкін слоників рахував», який вийшов у світ 1984 року [224]. Користувачі інтернету пропонували ще одне запитання, що пов'язане із цим медіа: *Кого рахував Петрик П'яточкін?* [153]. Спостерігаємо наявність шиболетів, які спираються на знання української музики. Іншим прикладом є шиболет, який прийшов з української музики. Користувачі соцмереж пропонували запитувати в російських окупантів такі запитання: *Які олені-олені?* або *Які в нас олені-олені?*. Ці дві варіації того самого питання стосуються пісні «Олені» гурту ТіК (Тверезість і Культура), яка зазвучала на радіостанціях 2006 року й стала вкрай популярною, майже народною, про що свідчить входження її в мемний простір (див. рисунок 43 у додатках), а також переспів цієї пісні гуртом ТіК зі співачкою Jerry Neil 2021 року. Відповідь на зазначені запитання-шиболети лежить у рядках цієї пісні: «А там олені, олені не бриті і не голені // Дивні створіння в них з мозгів стирчать коріння // Олені, олені не бриті і не голені олені» [197].

Й остання фраза, яка водночас є шиболетом і своєрідним символом повномасштабного вторгнення Росії в Україну, є *Русский военный корабль, иди нахуй!*. У неї є різні варіанти: хтось, пишучи цю фразу, відтворював російську фонетику засобами української мови — *Рускій ваєнний карабль іді нахуй*. Таку форму цього вислову можна побачити на прапорах, які продаються в мережі

(див. рисунок 44 у додатках), або ж настільних іграх (хоча там цензурна версія, яка закінчується *іди на... дно* (див. рисунок 45 у додатках). Хтось же залишав оригінальну форму, адаптуючи лише ту частину, що йде після звертання. Про культовість цієї фрази свідчить також той факт, що з нею «Укрпошта» випустила марку 23 травня 2022 року (див. рисунок 46 у додатках) й приурочила її вихід до потоплення крейсера «Москва», тож цей вислів був як ніколи доречним. Вислів про корабель став своєрідним маркером громадянської позиції, що людина «своя». Прикладом такого є ситуація, коли грузини відмовилися заправляти російський корабель, сказавши цю фразу [86]. Оригінальний мем про військовий корабель (див. рисунок 47 у додатках) породив низку наступних, які з'являються й через два роки після виникнення оригіналу.

Кінець фрази, а саме *іди нахуй*, є теж своєрідним маркером «свій». Ідеться про одну з переробок прапора, де є змія й цей напис (див. рисунок 48 у додатках). Вона з'явилася в мережі 25 лютого 2022 року: її опублікували в соціальній мережі «Твіттер» з підписом «Цей мем ходить по всіх усядах <...> Зухвали останні слова тринадцятьох українських прикордонників на острові Зміїний у Чорному морі після того, як російський військовий корабель висунув їм ультиматум: здатися або померти» [225]. Оригінальний, тобто Гадсденівський, прапор є одним з ранніх стягів США. Наближений до сучасного вигляд він мав наприкінці XVIII століття, у 1775 році, коли було створено Континентальний флот. Саме тоді й було вперше згадано про жовтий прапор з гримучою змією та написом *Don't tread on me* (див. рисунок 49 у додатках) [63]. Саме ці слова й стали символом боротьби у випадку американської армії, тому вони й розміщені знизу. Переробка цих слів на кінцівку фрази про військовий корабель свідчить про те, що саме вони стали «сакральними» для українських військовослужбовців і не тільки.

Ми побіжно вказували, що цей прапор і фраза є маркером, що свідчать про прихильність до України. Ідеться про новину від 12 червня 2023 року, яка має заголовок: «Конгресмен США опублікував прапор України з фразою “Іди н***й”»: вчинок має несподіваний контекст» [141]. Вивішування прапора, що поєднує в собі новий український контекст та символ американської боротьби, свідчить про

підтримку урядом США України та, можемо припустити, робить високопосадовців Америки «своїми».

Отже, оглянуті вище шиболети є маркерами «свій — чужий»: завдяки ним є змога визначити, у кого є базове розуміння культури або ж чуття мови. Насамперед звертається увага на вимову, як у випадку з «паляницею» й подібними, а також на рівень ознайомленості з якимись культурними особливостями, як-от міськими легендами, крилатими висловами тощо.

3.3. Помилки машинного перекладу, які стали шиболетами

Ще одним новотвором російсько-української війни є шиболети, що виникли внаслідок дослівного машинного перекладу. Мається на увазі, що через наявність помилок у тексті можна визначити, що оригінальний текст писався російською мовою та є фейком. Війна Росії проти України є гібридною, оскільки, окрім воєнних дій, наявні дії, що вимагають інформаційної гігієни українців. Відомим є те, що існує організація, чийм завданням є відстоювати інтереси Росії на просторах інтернету. У цієї організації є офіційна назва — Товариство з обмеженою відповідальністю «Інтернет Дослідження», однак дехто їх називає «кремлівськими тролями», «тролями з Ольгіна», а вони самі себе — «Міністерством правди» [44]. Їх організував та фінансував є. прігожин, як це було підтверджено 2023 року. Сам є. прігожин указав, що завданням був захист «російського інформаційного простору від агресивної пропаганди антиросійських тез з боку Заходу» [172]. Очевидно, що вторгнення мало «підтримуватися» українцями, а тому необхідно було залучити фабрику ботів, щоб створити видимість підтримки. Саме так і було створено численні фейкові акаунти, які коментували якісь новини, дописували в соцмережах тощо. Перші явні випадки використання ботів зафіксовано 2015 року. «Шиболетний» ефект можна простежити на прикладі одного з постів, де вказано таке: «Тролі з Ольгіно, учить граматику. “Півкраїни” пишеться разом. Інакше гугл перекладе це як “підлога країни”» (див. рисунок 50 у додатках) [160]. Із цього можна зробити висновок, що достатнє знання мови дає змогу з’ясувати за допомогою помилок, що текст писав не-носій мови. Приклад такого коментаря, де

був використаний машинний переклад: «Невже наша влада, в разі не оплати за послуги ЖКГ буде відбирати квартири і викидати людей на вулиці? В такому випадку *підлогу країни* можуть опинитися без житла. А якщо вони купили цю квартиру за договором купівлі-продажу, хіба це законно? Щось мені не віриться в те що так буде!» (збережено оригінальне написання, курсив і жирний — *Я. Ш.*) (див. рисунок 50 у додатках). Або ж є ще один приклад, де так само було виявлено помилку внаслідок машинного перекладу: «Я українець і *хочу світу* на домбасе, кріп нехай здохнут разом з попрошенко» (курсив і жирний — *Я. Ш.*) (див. рисунок 51 в додатках) [160]. Тут простежуємо різні помилки: насамперед це *хочу світу*. У цьому випадку відбувся переклад без урахування контексту — мало би бути *мир* у значенні ‘відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна’ [53], натомість в перекладі дібрано слово *світ*. Наступним є *кріп* — прямий переклад слова *укроп* або *укропы*. Цим словом послуговуються пропагандисти, щоб описати людину, яка є прихильником незалежної України, або ж є українцем чи українкою [88]. Під цим коментарем інший користувач лишив коментар: «От вже гугл-перекладач з тебе познущався» (див. рисунок 51 у додатках). Тут так само бачимо достатній рівень мовної свідомості, який дає змогу зрозуміти, що дописувач є «чужим».

Прямий переклад слова *мир* простежуємо і в інших коментарях: «Але головний фашист бандерівського Держави України - Порошенко не хоче Світу» (збережено оригінальне написання). Також є варіанти: *Україна сама не хоче світу і тому не заслуговує на нашу підтримку, Нетаньяху хоче світу з Палестиною, Хто хоче світу, той готується до війни*. У 2019 році подібна плутанина теж виникла: «Просто розумієте, суть в тому, що замість того, щоб спробувати повернути в країну світ, він все посилював...» [137].

«Хотіння світу» з’являється в ІПСО, запущеному Росією восени 2022 року: *Українці хочуть світу, не війни* [81]. Повернення таких маніпуляцій відбулося в період блекаутів, коли не було електропостачання в багатьох містах. У той час у соціальних мережах почався флешмоб, у якому дописувачі вимагали повернення світла. Дописи мали такі речення: *Пів країни вже без електро харчування, вже сечі*

немає терпіти ці пекельні борошна або *Немає сечі терпіти ці борошна без світу* (збережено оригінальне написання). У першому згаданому пості бачимо, що *пол страны* вже переклалося як *пів країни*, що є правильним, однак далі з'являється *электро харчування*, хоча мало б бути *електроживлення* — оригінал *электропитание*. Тут же бачимо й *немає сечі терпіти ці пекельні борошна* — фраза, яка вже перейшла в мемний простір, як і *бавовна*, про що йтиметься далі. Це дослівний переклад російської фрази *нет мочи терпеть эти адские муки*, і саме вона з'являється майже в кожному пості-обуренні [81]. Прямого перекладу зазнавало й слово *цвет*, яке мало б у цьому контексті перекладатися як *цвіт* або *квіт*. Прикладом такого є пост від 2016 року, де: «ті люди - це кольори нації, орнамент з яких об'єднав народ. а пам'ять про загиблих створить незабаром картини...» (збережено оригінальне написання) [105].

Під час повномасштабного вторгнення, окрім *мир* — *світ* ще з'являється опозиція *Точка-У* — *Крапка-У*. Ідеться про прямий переклад назви ракетного комплексу «Точка-У», як це відбулося в одного з коментаторів: «Досить брехати! там крапка у вдарилася. у москалів таких немає. люди хвіст знайшли». Прикметно, що цей коментар з'явився під постом про влучання ракети Х-22 в житловий будинок в Одесі (див. рисунок 52 у додатках). Можемо зробити висновок, що тут головним є «відбілити» репутацію росіян, і хоч використано навіть зневажливе *москалі*, *крапка у* однаково видала росіянина. Назва іншого військового засобу, а саме винищувача МіГ-29, теж є шиболетом. У машинному перекладі ця назва передана як *Мить-29*: «Гарно ЗСУ навчилися фейки робити, свої втоплені танки та бронетехніку видають за російську <...> і втратили <...> і 1 мить 29, 30 БПЛ включаючи 9 Байракторів» (див. рисунок 53 у додатках) [106].

Імена політиків теж зазнавали трансформацій. Зафіксовано такі випадки трансформацій: *Сподівання Савченко* і *Насіння Семенченка*. Першою людиною є Надія Савченко — її ім'я перекладено дослівно: *Сподівання* [166]. Прикладом такого перекирчування є «А інша стаття країни з *Сподівання Савченко* сидить у тюремному висновку» [137]. Більш згадуваним є приклад перекирчування імені іншої людини — Семена Семенченка. Він постав у коментарях ботів як *Насіння*

Семенченка: «...Давно настав час всім патріотам під керівництвом Насіння Семенченка піти на Київ і викинути цих предатеелй» (збережено оригінальне написання) (див. рисунок 54 у додатках) [96]. Або ж таке перекручування траплялося в іншому випадку: «А акцій цивільного непослуху під керівництвом Насіння Семенченко - все ні» (збережено оригінальне написання) [137]. Річ у тому, що конструкції вимагали родового відмінка імені Семен — Семéна, однак у російській мові наявний омограф *семенá*, що перекладається саме як *насіння*.

Найпопулярнішим шиболетом можна вважати *бавовну*. Варто почати з того, що *бавовна* — це дослівний переклад слова *хло́пок*. Наприкінці 2010-х років, а точніше після 2017 року, у російських масмедіа почала поширюватися новомова — використання слова *хлопóк* замість *взрыв* [169]. Оскільки в цього слова є омограф *хло́пок*, неврахування контексту під час перекладу призвело до перекладу *бавовна*, як це сталося в одному з українських телеграм-каналів: «За словами жителів, перед початком пожежі чулася потужна бавовна, а заграва від вогню зараз видно з різних точок міста» [100]. Відтоді українці почали використовувати повсюдно це слово виключно для позначення вибухів на окупованих територіях, тоді як, кажучи про вибухи на території України, використовують саме слово *вибух*. Особливо активно цим словом почали послуговуватися наприкінці липня — початку серпня 2022 року [219]. Варто сказати, що в гілці запитань для українців, які ми оглядали вище, дехто з коментаторів пропонував запитувати *Що таке бавовна □□□* (збережено оригінальне написання). Отже, можемо сказати, що *бавовна* теж деякою мірою може вважатися шиболетом [153].

Окрім очевидно явних помилок машинного перекладу, є фраза *розпові вчительке*. Вона з'явилася в російському медіапросторі 14 вересня 2022 року: на сайті одного з онлайн-видань було викладено новину про те, що в Україні вчителі просять своїх дітей доносити на батьків (див. рисунок 55 у додатках). Фейковість цього стенду доводить якраз словосполучення *розпові вчительке* замість *розкажи вчительці* або чогось подібного. Проте варто зазначити, що походження цього словосполучення встановити неможливо, бо обидва слова є помилковими, а не машинно перекладеними без урахування контексту.

Отже, помилки в дописах здебільшого можуть указувати на те, хто є автором цих дописів. Завдяки ним можна визначати, хто не є носієм мови й не орієнтується в особливостях семантики тих чи тих слів. Розбіжності в семантиці також можуть лягти в основу запитання-пароля, як у випадку з *бавовною*.

Висновки до розділу 3

У цьому розділі ми обстежили використання шиболетів. Хоча в час повномасштабного вторгнення могло здаватися, що це новотвір нашої доби, насправді його коріння сягає ще XIII століття (якщо говорити про наступні після Біблії згадки). Давні шиболети акцентували на вимові: *ciciri* на Сицилії, *bread and cheese* в Англії тощо. Також цікавими є «таємні», або ж «культурні», шиболети, які є зрозумілими обмеженому колу людей.

Розглядаючи мовні явища російсько-української війни, ми насамперед звернули увагу на найперші шиболети — слово *поребрик* та вимову фрази *мы с вами*. Завдяки цьому була змога визначити, що в Краматорську були саме російські найманці, а не «народне ополчення». Згодом ми виокремили інші шиболети, приміром, *паляниця*, перша згадка якої є ще в драмі Миколи Куліша «Мина Мазайло». Згодом відбулася реактуалізація цього шиболета 2015 року, про що свідчить наявність мему з російськомовною людиною. Популярність цього слова-пароля підвищилася в часи ухвалення мовного закону 2019 року, а вже 2022 року *паляниця* стала символом спротиву. До переліку слів-шиболетів також належать слова *молодиця*, *нісенітниця*, *Укрзалізниця* тощо. Останнє використовувалося в реченнях-паролях або ж скоромовках-паролях, як, наприклад, *Кропивницькі паляниці зі смаком полуниці продаються у крамниці біля Укрзалізниці* чи *Купити паляницю зі смаком полуниці, можна у крамниці біля Укрзалізниці*. Перехідним між звичайним шиболетом і «культурним» вважаємо випадок, де був пароль і певна відповідь до нього: *Пароль — паляниця. Відгук — маленьке телятко цямкало нісенітницю*.

Наступна група, яку ми дослідили, — це «культурні» шиболети. Сюди входять своєрідні тести на чуття мови, як-от завдання, де треба зрозуміти, чи

підходить підпис до картинки, або ж знайти помилку в словах; до них також належить розрізнення прийменників *на й в*. Поширеними були запитання, що стосувалися певних українських реалій: *Де найближче відділення «Монобанку»? чи А яка гілка метро у Львові найдовша?*. Користувачі соцмереж також пропонували свої запитання, завдяки яким можна визначити українця. Сюди входили запитання, які перевіряли знання шкільної програми: вони стосувалися творів Тараса Шевченка, Лесі Українки, Григорія Сковороди. Деякі запитання перевіряли знання народної творчості: приміром, продовження вірша «Якби ви знали паничі, що люди роблять уночі...» показує, що людина обізнана із цим пластом культури. Запитанням *Які олені-олені?* можна визначити, чи ознайомена людина з українською музикою, яка стала загальновідомою. Окремо стоїть фраза *Російський військовий кораблю, іди нахуй!*, оскільки вона стала символом повномасштабного вторгнення і є крилатим висловом.

Своєрідними шиболетами є помилки, що виникли внаслідок машинного перекладу. Їхнє існування в тексті показує, що українська мова не є рідною для коментатора, а оригінальний допис над цим коментарем настановує на істинні наміри, як у випадку з «Точка-У». Більшість із цих шиболетів перейшла в український мемний простір: *бавовна, електрохарчування* тощо.

Отже, мова дійсно є зброєю і маркером «свій — чужий». Завдяки їй можна з'ясувати чимало: національну належність, рідну мову людини, мімікрування її під іншу національність.

ВИСНОВКИ

Ми розглянули стан української мовної свідомості, починаючи від розгляду місця мови в житті людини до опису застосування мови як зброї. Насамперед мова вибудовує у свідомості людини структуру, яка впливає на сприйняття навколишньої дійсності. Цю детермінованість обстежували різні мовознавці й дійшли висновку, що це та матерія, якої людина не може позбутися. Факт того, чи відбувається подібне усвідомлення ваги мови, свідчить про певний рівень мовної свідомості. Ця термінальна мала й синоніми: поруч з «мовна свідомість» використовуються «метамовна свідомість» та «лінгвістична свідомість». Загалом же «мовна свідомість» це про рефлексування над мовою, усвідомлення її важливості, що відбивається в оцінних судженнях щодо неї та виборі мовних одиниць. Поняття мовної свідомості охоплює чотири аспекти: знання мови й почуття до неї, оцінювання мови й наміри щодо неї. Кожен із цих аспектів, очевидно, має зв'язок з іншим. Перший аспект може бути пов'язаний або з об'єктивними знаннями мовних норм, або із суб'єктивними, що спираються на досвід мовця. Наступний — свідчить про ставлення мовця до мови: це можуть бути зневага, любов, сором тощо, а також хвилювання за подальшу долю цієї мови. Оцінювання мови відбувається на основі мовного ідеалу — це може бути як еталон вимови, так і «ідеальне» становище мови на основі порівнянь. Саме останній аспект свідчить про здатність вищерозглянутого комплексу змушувати до дії: чи відчуває людина відповідальність перед мовою, і якщо відчуває, то чи діє для поліпшення ситуації.

У контексті російсько-української війни вважаємо за потрібне виокремити ще поняття моральної паніки — це протест проти чогось, що є «тригером» для суспільства. За 2014–2023 роки подібним виявом є дерусифікація — російську мову «демонізують» і вважають неприйнятною, а будь-яка її поява в публічному просторі спричиняє громадське обурення. Поширювалися також заклики переходити на українську мову, щоб у Росії не було причин для «захисту російськомовних», супроводжувалися вони також метафорами на кшталт *російська мова вбиває*.

Подібне розуміння того, що мова має значення, свідчить про те, що суспільство має деякий рівень мовної свідомості. За визначення рівня суспільної

мовної свідомості беруть до уваги низку аспектів: наявність мовного законодавства, мовна політика країни, мовна освіта, престижність дослідження мови, ставлення до неї як до цінності тощо. Урахувавши вищенаведені деталі, виділяють чотири рівні мовної свідомості: нульовий, низький, середній і високий. Перший рівень позначає абсолютну байдужість до мови загалом та її норм. Не приділяється увага вивченню мови та її історії, тож можна назвати також цей рівень мовною *несвідомістю*.

Наступний рівень мовної свідомості, низький, характеризується вищим рівнем знання мовних норм, однак вони здобуваються або через шкільну освіту, або через життєвий досвід. Подальшого вдосконалення мовної вправності не відбувається, загалом же цікавість до мови не виявляється: на мовні питання в людини з низьким рівнем мовної свідомості виникає агресивна реакція із зазначенням того, що подібні питання є неактуальними, а мовні закони лишень розколюють суспільство. Цьому ж рівню притаманні такі явища, як свідоме перекручення мовних норм — мовний цинізм або ж нігілізм, та зневага до рідної мови. Низький рівень мовної свідомості мають суспільства, де є низька культура мовна й особиста, а також неналежна мовна політика.

Середній рівень мовної свідомості визначає суспільство, де громадяни мають достатній рівень мовних знань і подекуди намагаються їх покращити. Так само мовці можуть визначити, де є помилки в мовленні інших людей, та на основі цього зробити деякі висновки. Однак, через низький рівень знань історії мови у суспільстві можуть поширюватися хибні твердження, як, наприклад, міф про українську як прамову решти індоєвропейських мов. Також поширені порівняння мови з іншими в аспектах, які є більше оцінними, ніж об'єктивними, зокрема йдеться про порівняння милозвучності. Оскільки на цьому рівні ще немає усвідомлення самоцінності мови, нерідко проявляється таке явище, як мовний утилітаризм, а за ним — мовне відступництво. Щодо мовних прав, то є усвідомлення своїх мовних прав, але не їх відстоювання, а також оминання мовних обов'язків.

Останній, високий, рівень мовної свідомості позначає суспільство, яке усвідомлює цінність мови. На цьому рівні вже немає необхідності заохочувати

інших до вивчення й удосконалення мови, оскільки це є вже потребою. Також населення характеризується високим рівнем знань мовних норм та можливістю обґрунтувати вибір мовних одиниць, володіє мовним чуттям. Людина також помічає зміни, які відбуваються в мові, розуміє тенденції її розвитку, може відстоювати свої мовні права та виконує мовні обов'язки. Вона відчуває відповідальність перед майбутнім мови й робить усе для того, щоб воно було: не допускає безкультур'я, витворює культ мови, послуговується цією мовою попри осуд оточення. Загалом же високий рівень мовної свідомості лягає в основу мовної стійкості.

До початку агресії Росії проти України українське суспільство характеризувалося низьким рівнем мовної свідомості. Переважно це було пов'язано з тим, що населення було байдужим до мови й апелювало до того, що в країні є низка інших, «першочергових», проблем, і мовне питання туди не входило. Також будь-які рішення, що ухвалювалися щодо мови, не були опрацьовані фахівцями в цій галузі та не були виваженими. Так само були випадки розповсюдження неправдивих мовних фактів, що були створені для дискредитації та висміювання мови в російському сегменті інтернету, оскільки загальний рівень мовної культури був низьким.

Подальше дослідження вказує на позитивну тенденцію підвищення рівня мовної свідомості, однак мовна дискримінація все ще мала місце. Перший сплеск відбувся 2014 року, коли Росія анексувала Крим: користувачі інтернету почали масово публікувати дописи, де писали про те, що на українську потрібно переходити, щоб російська армія не пішла далі. Потім подекуди з'являлися дописи про обурення від функціонування російської мови в публічному просторі, однак спостерігалася відсутність дій на захист української мови. Так само чимало підтверджень того, що українські Схід та Південь були зросійщеними: наявні факти мовного відступництва, вияву меншовартості. А ще простежуємо вияви середнього рівня мовної свідомості від публічних осіб, які трансливали наративи про неналежність мови народу, а тому не відчували самоцінності мови. Поява шиболетів у той період свідчить також про середній рівень мовної свідомості,

оскільки знання мовних норм дозволяє визначити помилки й їхні причини та слова, які не функціонують на теренах України.

Наступні роки характеризуються засиллям російської в публічному просторі, що помічають навіть росіяни, на відміну від українців: українські телешоу, гумористичні програми й загалом українське телебачення було зросійщене, українська мова могла звучати лише в деяких випадках і вважалася непрестижною. Російська мова також дісталася й державної установи — дитячої лікарні «Охматдит». Там були зроблені російськомовні підписи, а публічний осуд не мав впливу, допоки не було надіслано листа в. о. міністра охорони здоров'я України. У процесі цього мовного конфлікту переважали зневажливі коментарі в бік людини, яка відстоювала свої мовні права, іноді ці коментарі набували рис мови ненависті. Спроба винести мовне питання в публічну площину свідчить про те, що воно потроху викликає інтерес з боку населення. На це вказують також процес переходу на українську мову публічних осіб і їхні пояснення цього. Однак зацікавленість у цій темі у пересічних громадян була настільки низькою, що, за результатами одного з опитувань, була на останньому місці в переліку важливих проблем.

Дієвою була мовна політика у сфері освіти: кількість російськомовних шкіл стрімко йшла до нуля, однак прослідковуємо, що в приватних закладах російська мова все ще переважала. Подальші обговорення мовного законопроекту свідчать про те, що це питання політизується навмисно, оскільки переважна більшість українського суспільства вважає, що чітке мовне законодавство необхідне для нормального функціонування держави. У наступні роки можна простежити, як політики виступали за захист української мови: про це кажуть факти звільнення директорів шкіл, які відмовлялися переводити навчальні заклади на українську мову, а також заступниці мера Дніпра, яка неодноразово негативно висловлювалася в бік української.

До початку повномасштабного вторгнення найбільш значущими були дві події, які відбулися 2019 року: ухвалення нового мовного закону та нової редакції правопису. Обидві події викликали обговорення в соцмережах, і якщо перша переважно більшістю підтримувалася, то друга, навпаки, у багатьох спричинила

обурення. Як бачимо, тут виникає неоднозначність: з одного боку, суспільство перейшло на середній рівень свідомості, оскільки усвідомило важливість мовної політики; з іншого — громадськість переважно відкидала зміни в правописі, апелюючи до їхньої штучності й бажання вирізнитися від Росії. Дехто в процесі обговорювання проявив низький рівень національної свідомості, коли висловив нерозуміння декомунізації, а новий правопис сприйняв як «акт відбирання мови». У подальші роки також простежуємо випадки мовної дискримінації та використання української «на папері».

Повномасштабне вторгнення принесло зміни як у мовну ідентичність, так і в мовну свідомість. Про це насамперед свідчать широке функціонування на початку повномасштабного вторгнення традиційних шиболетів, тобто таких, які перевіряли вимову, а також поява нового підвиду — культурних. Також цей період вирізняється сплеском публікацій про важливість переходу на українську мову, про історію зміни мови від публічних людей та закликів до цього. Підвищилася популярність мовних курсів у зросійщених регіонах: на Півдні й на Сході. Чимало пересічних громадян ділилися своєю мовною біографією і вказували, що перехід на українську мову стимулювало саме повномасштабне вторгнення. Про піднесення рівня мовної свідомості свідчить ще перехід на українську мову бізнесів та культурних установ, хоча простежуємо випадки порушення мовного законодавства та мовного цинізму. Також було обстежено ситуацію в дитсадках і школах, де ситуація залишається прикрою, бо є брак мовного виховання.

Найяскравішим маркером того, що українська мовна свідомість зазнала змін, є актуалізація використання шиболетів. Явище розрізнення етнічної належності за вимовою пішло ще від Біблії, і, власне, слово, яке просили вимовити й стало лінгвістичним терміном. Функціонування подібних мовних одиниць засвідчено ще в XIII столітті, де шиболетом було слово *ciciri*, також подібні слова-паролі використовували під час наступних повстань та воєн. Шиболетами могли стати як слова, так і речення, також могла перевірятися не лише вимова, а й культурний складник, знання якого доступне обмеженому колу осіб.

В українському мовному просторі появу шиболетів зафіксовано ще 2014 року під час захоплення Краматорського міськвідділку МВС. Тоді російські окупанти використали слово *поребрик* на позначення бордюру, що допомогло їх ідентифікувати, а також вимовили *мы с вами*, де було чутно явище якісної редукції, яке не притаманне російськомовним українцям. Наступне слово-пароль *паляниця* реактуалізувалося вже в часи повномасштабного вторгнення. Згадка про нього містилася ще в п'єсі Миколи Куліша «Мина Мазайло», проте згодом у контексті російсько-української війни воно стало саме маркером розрізнення опозиції «свій — чужий». У час військової агресії Росії проти України про нього заговорили 2015 року, але вже 2019 року використовували в більше жартівливому контексті.

Активізацію використання слів-паролів бачимо вже після початку повномасштабного вторгнення, і найпершим було саме слово *паляниця*. Підтвердження використання й функціонування їх у дискурсі бачимо на відео від українських військових. Слово *паляниця* та інші, а їхній перелік навіть надавало РНБО, також використовували представники влади, а ще з подібними мовними одиницями складали вірші. Шиболети-речення функціонували до повномасштабного вторгнення, однак не так активно, але вже 2022 року спостерігаємо підвищення частотності згадок. Зазвичай такі речення складалися зі слів, які важко вимовити росіянам, але також засвідчено випадок «комбінованого» шиболета, — який на межі між «класичним» та культурним, — коли необхідно було на слово-пароль дати відповідь.

Прикладами застосування культурних шиболетів є прохання продовжити фрази, відповісти на запитання або ж продекламувати вірші. Також зверталася увага на прийменник, який людина використовувала до назви *Україна*, і на те, які лінгвістичні знання має. У підозрілих людей, окрім цього, могли запитувати про якісь українські реалії, яких людина не-носій культури не знає. Можна було ще поцікавитися шкільними знаннями української літератури або ж масової культури. Не менш популярна фраза про російський військовий корабель теж стала своєрідним шиболетом, оскільки її використання за межами України свідчить про те, що людина належить до «своїх».

Ще одним засобом розрізнення «своїх» і «чужих» стали помилки в машинному перекладі, які одразу викривали людей, що писали замовні коментарі. Подібні випадки засвідчували, що оригінально коментарі були написані російською мовою, а згодом уведені в перекладач. Оскільки автори цих коментарів не знали української мови, то не могли виявити огріхи машинного перекладу, що одразу їх видавало й помічалось українцями. Такі ситуації спостерігаємо впродовж усієї російсько-української війни.

З огляду на результати дослідження, можемо сказати, що до початку повномасштабного вторгнення українське суспільство перебувало на межі між низьким і середнім рівнями мовної свідомості. Уже після лютого 2022 року спостерігаємо тенденції, що притаманні радше середньому рівню, аніж низькому, оскільки відбулися зміни щодо національної свідомості, щодо мовної ідентичності.

Результати цього дослідження можна використовувати в подальших оглядах і систематизації виявів різних рівнів мовної свідомості. Окрім цього, зібраний матеріал можна залучити для створення словника шиболетів або ж новотворів російсько-української війни.

Ми вважаємо, що це дослідження є перспективним, оскільки українське суспільство перебуває лише на початку змін, і, як бачимо, вони відбуваються повільно, однак зберігаючи тенденцію до підвищення. Є потреба в аналізі стану мовної свідомості українців через деякий час у майбутньому, щоб простежити, чи дійсно відбулися фундаментальні зміни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: Діаспора й Україна. К., 1999. 450 с.
2. Андрусів С. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця. *Сучасність*. 1995. № 7–8. С. 147–152.
3. Бестерс-Дільгер Ю. Обставини після 2004 року. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз та рекомендації* / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. 2-ге вид. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 4–10.
4. Бибик С. П. Мовна свідомість і стилі спілкування в повсякденні. *Філологічні науки*. 2015. Випуск 38. С. 77–81.
5. Битюк І. В. Механізм формування моральної паніки в період суспільно-політичної кризи (на прикладі воєнного конфлікту на Сході України). *Вісник Харківської державної академії культури. Серія : Соціальні комунікації*. 2015. Вип. 46. С. 143-152. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/haksk_2015_46_17 (дата звернення: 17.05.2024).
6. Біланюк Л. Картина мовного світогляду в Україні. *Мовознавство*. 2000. № 4–5. С. 44–51.
7. Брага І. І. Відображення мовної свідомості в інтернет-дискурсі. 2011. С. 62–71.
8. Вітгенштайн Л. *Tractatus Logico-Philosophicus*; Філософські дослідження. К.: Основи, 1995. 311 с.
9. Вусик О. С. Словник українських синонімів: Понад 2500 синонімічних гнізд / За ред. докт. філолог. наук, проф. А. М. Поповського. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2012. 568 с.
10. Гаджієв Р. Лінгвістика на карті світу. Непорозуміння, кримінал та інтриги в різних мовах. К. : Віхола, 2022. 384 с.
11. Глуховцева І. Я. Словник модифікованих стійких сполучень слів в узусі кінця ХХ – початку ХХІ століття / І. Я. Глуховцева; відпов. ред. П. Ю. Гриценко. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 328 с.
12. Григорій Сковорода. *Повне зібрання творів: У 2-х т.* К., 1973. Т. 1. 532 с.
13. Гумбольдт В. фон. *Избранные труды по языкознанию*. М.: Прогресс, 2000. 400 с.

- 14.Джулай Д., Набока М. «Слава Україні!» — історія гасла боротьби за незалежність. *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28565063.html> (дата звернення: 10.05.2024).
- 15.Дзюба І. М. Вимирання слова. Вісник НАН України. 2004. № 12.
- 16.Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 6: У–Я / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, Г. П. Півторак, В. Г. Складенко, О. Б. Ткаченко; Укладачі: Г. П. Півторак, О. Д. Пономарів, І. А. Стоянов, О. Б. Ткаченко, А. М. Шамота. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К.: Наукова думка, 2012. 568 с.
- 17.Євсєєва Г. Мова як чинник національної самоідентифікації та державотворення в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування: Зб. наук. праць*. Д. : ДРІДУНАДУ. 2009. Вип. 1. С. 3–13.
- 18.Єрмоленко С. Засоби масової комунікації і мовна свідомість сучасного українця. *Культура слова*. 2013. Вип. 79. С. 123-125.
- 19.Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси. К. : Довіра, 2007. 263 с.
- 20.Живіцька І. А. Мовна картина світу як відображення реальності. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Вип. 4. 2010. С. 20–25.
- 21.Калиновська О. Мовна ситуація у сфері освіти. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз та рекомендації* / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. 2-ге вид. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 196–233.
- 22.Количественная и качественная редукция в заударной части слова. *Русская фонетика. Учебные материалы*. URL: <https://www.philol.msu.ru/~fonetica/nn/n54.htm> (дата звернення: 16.04.2024).
- 23.Коць Т. А. Мовна свідомість в синхронії та діахронії. *Мовознавство*. 2017. № 1. С. 49–56.
- 24.Кришко А. Гумбольдтівська антропоцентрична концепція мови. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету : зб. наук. праць*. Умань : ПП Жовтий О. О., 2013. Ч. 2. С. 230–237.

25. Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*. 2016. Вип. 2. С. 90–103.
26. Кулик В. Роль української мови в національній ідентичності громадян пострадянської України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 4–5 (72–73). С. 156–171.
27. Куліш М. Мина Мазайло. Прага : Видавництво «Колос», 1940. 97 с.
28. Куньч З. Й. Динаміка усвідомлення ролі державної мови в умовах російської агресії. *The security architecture of European and Euro-Atlantic spaces : колективна монографія*. Riga: Baltija Publishing, 2022. С. 164–178.
29. Куньч З. Й. Українське мовне питання у сучасних суспільно-політичних умовах. *Ukraina. Konflikt, transformacja, integracja. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Narodowy Uniwersytet “Politechnika Lwowska”, Olsztyn-Lwów : Wydawnictwo “Sroka”*. 2016. С. 177–189.
30. Куньч З. Й. Усвідомлення ідентифікаційної функції мови в умовах російської агресії. *Психологія національної безпеки і благополуччя особистості : тези I Міжнародної науково-практичної конференції, 14–15 березня 2019 р., Львів*. 2019. С. 89–90.
31. Ламач М. М. Рівень мовної свідомості в студентському середовищі як показник мовного виховання. *Пожежна та техногенна безпека. Теорія, практика, інновації: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Львів : ЛДУ БЖД, 2016. С. 564–566.
32. Малес Л. В. Моральні паніки як маніпуляції зі зниклим та знищення розмаїття. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2014. Вип. 20. С. 26–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mtpsa_2014_20_6 (дата звернення: 17.05.2024).
33. Марусик Т. Мовні права і мовна свідомість. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24808971.html> (дата звернення: 18.05.2024).

34. Масенко Л. Мовна ситуація в Україні: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз та рекомендації* / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. 2-ге вид. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 96–131.
35. Масенко Л. Скандал в Охматдиті як дзеркало пострадянської мовної політики. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27939319.html> (дата звернення: 19.05.2024).
36. Мовний баланс України / Упоряд. О. Медведєв. *Сучасність*. 2007. № 9. С. 69–89.
37. На Україну или в Україну? Блог Орфограммки. URL: <https://orfogrammka.ru/блог/интересное/на-украину-или-в-украину/> (дата звернення: 11.05.2024).
38. Петрів О. І. Українська мова у воєнний час. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Філологія»*. 2022. № 14(82). С. 13–16.
39. Підкуймуха Л. Мовна стійкість українців у першій половині ХХ століття (за матеріалами книги «Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття»). *Наукові записки НаУКМА. Мовознавство*. 2018. Том 1. С. 83–87.
40. Порєбрик. *Словарь «Языки русских городов»*. URL: <https://web.archive.org/web/20130920154925/http://community.lingvo.ru/goroda/dictionary.asp?word=754> (дата звернення: 16.04.2024).
41. Приступенко Т. Мовна політика України: ретроспективний огляд за часи незалежності держави. *Образ*, 2018. Вип. 1 (27). С. 6–18.
42. Резнік. О. Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*, 2022. URL: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv> (дата звернення 11.05.2024).
43. Рєнчка І. Є. Зміни мовної ідентичності українців на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну (на матеріалі соціальних мереж та інтернет-видань

- кінця лютого — початку квітня 2022 р.). *Мова: класичне — модерне — постмодерне*. 2023. Вип. 9. С. 72–98.
- 44.Резунков В. «Кремлівські тролі» розповіли про себе: де сидять і чим займаються. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26903778.html> (дата звернення: 11.05.2024).
- 45.Руда О.Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі : монографія. Київ : Інститут української мови, 2012. 232 с.
- 46.Руда, О. Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414, 2021. URL: <https://doi.org/10.11649/sm.2414>.
- 47.Селігей П. О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 118 с.
- 48.Селігей П. О. Про виховання мовної свідомості. *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 176–193. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MoZn_2010_2-3_16 (дата звернення 09.05.2024).
- 49.Селігей П. О. Структура й типологія мовної свідомості. *Мовознавство*. 2009. № 5. С. 12–29. URL: https://movoznavstvo.org.ua/index.php?option=com_attachments&task=download&id=380 (дата звернення 09.05.2024).
- 50.Семенюк О. А. Трансформація фрагментів мовної картини світу пострадянської особистості. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 30. С. 136–140.
- 51.Словник іншомовних слів. *Словник іншомовних слів*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/sis/> (дата звернення: 15.04.2024).
- 52.Словник української мови в 11-ти томах. *Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні*. URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html> (дата звернення: 11.05.2024).

- 53.Словник української мови у 20 томах.
URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0> (дата звернення: 11.05.2024).
- 54.Содомора П. Соціальна природа людини в Аристотеля, Августина і Томи. *Соціогуманітарні проблеми людини*. № 4. 2010. С. 55–62.
- 55.Соссюр Ф. де. *Курс загальної лінгвістики*. Київ : Основи, 1998. 324 с.
- 56.Ставицька Л. Українська мова без табу. Київ : Часопис «Критика», 2008. 453 с.
- 57.Ткаченко О. Б. Проблема мовної стійкості та її джерел. *Мовознавство*. 1990. №4. URL: <https://ukrlit.net/article/962.html> (дата звернення: 18.05.2024).
- 58.Ткаченко О. Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. К.: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014. 513 с.
- 59.Фудерер Т.О., Данилевська О.М. Вікові та поколінневі відмінності у ставленні до мови у соціолінгвістичній традиції: українська перспектива. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Філологія». 2019. ТОМ 22, № 2. С. 20–30.
- 60.Чернікова О. І. Український мем-шиболет в умовах війни: виникнення і поширення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Філологія»*. 2023. № 18(86), С. 52–56.
- 61.Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. К., 2000. 288 с.
- 62.Яковлев М. Теорії змов. Як (не) стати конспірологом. К. : Віхола, 2023. 352 с.
- 63.@herpetologyguy. The Symbolism of the Timber Rattlesnake in Early America. *Steemit*.
URL: <https://web.archive.org/web/20190730131036/https://steemit.com/science/@herpetologyguy/the-symbolism-of-the-timber-rattlesnake-in-early-america> (date of access: 11.05.2024).
- 64.*Chronicles of London* / ed. C. L. Kingsford. Oxford University Press, 1905. 368 p.
- 65.Dutch Pronunciation — How to Pronounce Dutch Sounds — ielanguages.com. *ielanguages.com*. URL: <https://ielanguages.com/dutch-pronunciation.html> (date of access: 16.04.2024).

66. Gallois C. Attitudes to Language and Communication / C. Gallois, B. Watson, M. Brabant. *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change* / Éd. M. Hellinger, A. Pauwels. Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 2007. 786 p.
67. Improve your German pronunciation — Sound like a native with our German pronunciation guide. *Preply*. URL: <https://preply.com/en/blog/improve-your-german-pronunciation-to-sound-like-a-native/> (date of access: 16.04.2024).
68. Kenneth H. Notes and Queries. *OUP Academic*. URL: <https://academic.oup.com/litimag/article-abstract/4/2/266/1080486?redirectedFrom=PDF> (date of access: 18.05.2024).
69. KOSKESTA VOIMAA — VALTA — AIKAKAUSI 1918–1940 — VUOSI 1918 — NÄKÖKULMAT — VENÄLÄISET TAMPEREELLA 1918. *Wayback Machine*. URL: <https://web.archive.org/web/20020307201326/http://www.uta.fi/koskivoimaa/valta/1918-40/venalai1.htm> (date of access: 16.04.2024).
70. Leap W.; Boellstorff T. Speaking in Queer Tongues. URL: https://books.google.com.ua/books?id=lbMUxRiQO6sC&pg=PA72&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false (date of access: 10.05.2024).
71. Mcnamara, T. 21st Century Shibboleth: Language Tests, Identity and Intergroup Conflict. *Lang Policy* 4, 2005. pp. 351–370.
72. Merriam-Webster: America's Most Trusted Dictionary. *Merriam-Webster: America's Most Trusted Dictionary*. URL: <https://www.merriam-webster.com> (date of access: 15.04.2024).
73. Pidkuimukha, L. The influence of language behaviour on the identity formation of the Ukrainian military. *Cognitive Studies / Études cognitives*. 2022, № 22, Article 2643. <https://doi.org/10.11649/cs.2643>.
74. Pidkuimukha, L., & Trach, N. (2019). “Us” versus “Them”: the image of Self and Other in Ukrainian fiction and non-fiction literature about the ongoing Russian-Ukrainian war. У Г. Мацюк, І. Митнік, О. Новікова (Ред.), *Мова в суспільстві: семантика, синтактика, прагматика*, Ч. I. С. 131–147.

75. Svalberg, A. M.-L. Language awareness and language learning. *Language Teaching*. 40(04), 2007. pp. 287–308.
76. The Only French Pronunciation Guide You'll Ever Need. *FrenchPod101*. URL: <https://www.frenchpod101.com/french-pronunciation/> (date of access: 16.04.2024).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 77.«Виходить повний суржик»: повзуча русифікація, або як обходять мовний закон у Києві, 2020. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eFlFBn-ТГро> (дата звернення: 20.05.2024).
- 78.«Жінка сіСькадовська». «Квартал 95» потрапив у скандал через новорічний жарт про мову та переселенців. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c3gy721418yo> (дата звернення: 20.05.2024).
- 79.«Мова об'єднує»: в Україні відсвяткували вступ мовного закону в дію. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/dnipro/mova_obyednuye_v_ukrayini_vidsvyatkuvali_vstup_movnogo_zakonu_do_diyi_n1180319 (дата звернення: 20.05.2024).
- 80.«Не треба зупинятися»: Кириленко зреагував на рішення про мовний закон «Колесніченка-Ківалова». *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/ne_treba_zupinyatisya_kirilenko_zreaguvav_na_rishennya_pr_o_movniy_zakon_kolesnichenka_kivalova_n932407 (дата звернення: 19.05.2024).
- 81.«Немає сечі терпіти ці пекельні борошна». Як українці висміяли чергову ІПСО росіян з їхніми невдалими закличками вмикати світло. *Новини України та Світу. Головні і останні новини — NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/lifestyle/nemaye-sechi-terpiti-ci-pekelni-boroshna-yak-ukrajinci-vismiyali-chergovu-nevdalu-ipso-rosiyan-50281183.html> (дата звернення: 11.05.2024).
- 82.«Нічого спільного з агресором». Користувачі соцмереж в Україні почали масово відмовлятися від російської мови та переходять на українську. *Новини України та Світу. Головні і останні новини — NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/kyiv/ya-perehodzhu-na-ukrajinsku-u-merezhi-poshiruyetsya-noviy-fleshmob-novini-ukrajini-50218808.html> (дата звернення: 20.05.2024).
- 83.«Паламіта», або Миттевий тест на окупанта: наочна інструкція у відео. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/palyamita-mittyeviy-test-okupanta-naochna-instruktsiya-video_n1881319 (дата звернення: 16.04.2024).

- 84.«Паляниця — не полуниця»: ще один диверсант «спалився» — епічне відео. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/palyanitsya-ne-polunitsya-shhe-odin-diversant-spalivsvya-epichne_n1883296 (дата звернення: 16.04.2024).
- 85.«Полянціца»: російська пропагандистка Скабеева не змогла правильно вимовити «перевіркове» українське слово. *TCH.ua*. URL: <https://tsn.ua/svit/polyanica-rosiyska-propagandistva-skabyeyeva-ne-zmogla-pravilno-vimoviti-perevirkove-ukrayinske-slovo-1992655.html> (дата звернення: 17.04.2024).
- 86.«Русский корабль, иди на х*й!»: Грузинський балкер відмовився заправляти російське судно (ВІДЕО). «Ділова столиця» українською — найсвіжіші новини України та світу. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/world/russkiy-korabl-idi-na-h-y-gruzinskiy-balker-vidmovivsvya-zapravlyati-rosiyske-sudno-video-27022022-453023> (дата звернення: 11.05.2024).
- 87.«У світлиці молодиця нарізає паляницю, сама як полуниця, то ж дивіться, не вдавіться». *Газета «День»*. URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny/u-svitlytsi-molodytsya-narizaye-palyanytsyu-sama-yak-polunytsya-zh-dyvitsya-ne> (дата звернення: 17.04.2024).
- 88.«Укропи», «ватники» та ще 30 новітніх слів. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/ukropi_vatniki_ta_shhe_30_novitnih_sliv_n563072 (дата звернення: 11.05.2024).
- 89.«Це були помідори!» LIGA.Life знайшла киянку, яка збила ворожий дрон банкою консервації. *LIGA*. URL: <https://life.liga.net/istoriyi/article/eto-byli-pomidory-ligalife-nashla-kievlyanku-sbivshuyu-vrajeskiy-dron-bankoy-konservatsii> (дата звернення: 10.05.2024).
- 90.@alla_zhelizniak. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/p/CaiRmCPrLh2/> (дата звернення: 17.04.2024).
- 91.@AndriyParubiy. Підписав Закон про функціонування української мови, як державної. *Twitter*. URL: <https://x.com/AndriyParubiy/status/1128260052421414912> (дата звернення: 20.05.2024).

92. @itshornymeme. моя родина розмовляє російською. *Twitter*.
URL: <https://x.com/itshornymeme/status/1668300435004825600> (дата звернення: 20.05.2024).
93. @iveng0. Як і просили, відповів на пару питань, які масово ставлять після інциденту пов'язаний з «Ой, блять, там же ж всі регіони». *TikTok*.
URL: <https://www.tiktok.com/@iveng0/video/7147033619788320005> (дата звернення: 20.05.2024).
94. @lo_li_lo06. Я не знаю, що треба ще людям. *Twitter*.
URL: https://x.com/lo_li_lo06/status/1571252176600588288 (дата звернення: 17.05.2024).
95. @marieccurie. про пом'якшення «л». *Twitter*.
URL: <https://x.com/marieccurie/status/1459272041194995714> (дата звернення: 20.05.2024).
96. @MAXIMUMFM_ua. Насіння))). *Twitter*.
URL: <https://x.com/Pavel0melchenko/status/622803520689995776> (дата звернення: 11.05.2024).
97. @nikitapyos. Інтересного ефекта добились. *Twitter*.
URL: <https://x.com/nikitapyos/status/704301912087252992> (дата звернення: 18.05.2024).
98. @OlgaKonkina. И ещё давайте в русский «ять» вернём. *Twitter*.
URL: <https://x.com/OlgaKonkina/status/1461230021763379202> (дата звернення: 20.05.2024).
99. @otodorchuk. Переходити на українську треба хоча б для того, аби вас не прийшла рятувати російська армія. *Twitter*.
URL: <https://x.com/otodorchuk/status/445150784582590465> (дата звернення: 18.05.2024).
100. @r2d2251. Підлога країни чула цю потужну бавовну! Немає більше сечі, терпіти ці борошна!. *Twitter*.
URL: <https://x.com/r2d2251/status/1518491487381692416> (дата звернення: 11.05.2024).

101. @rauhsioxx. Фу бя, ненавижу український мовний стиль. *Twitter*.
URL: <https://x.com/rauhsioxx/status/701466166754209792> (дата звернення: 19.05.2024).
102. @sergey_prach. Пароль. *Twitter*. URL:
https://twitter.com/sergey_prach/status/1499088028668682249 (дата звернення: 17.04.2024).
103. @skreeechin. чому всі хто не журналісти/твітерські так старанно ігнорують новий правопис. *Twitter*.
URL: <https://x.com/skreeechin/status/1450478576386691079> (дата звернення: 20.05.2024).
104. @SpokiVarenychok. Народ-народ-народд.
URL: <https://x.com/SpokiVarenychok/status/1571750650828197890> (дата звернення: 17.05.2024).
105. @UA_Nastup. Новий перл від авторів Насіння Семенченка та підлоги країни. Зустрічайте — «кольори нації». *Twitter*.
URL: https://x.com/UA_Nastup/status/698482813490851840 (дата звернення: 11.05.2024).
106. @v_stus. Мить-29. *Twitter*.
URL: https://x.com/v_stus/status/1526123176761118721 (дата звернення: 11.05.2024).
107. @VJaroslaw. Мрія «рускоязычного патріота» — російська мова хоча б в якомусь статусі. Все одно якому — аби була. *Twitter*.
URL: <https://x.com/VJaroslaw/status/1432357393124495361> (дата звернення: 17.05.2024).
108. @YanaMur. Веселит одно українское слово. *Twitter*.
URL: <https://x.com/YanaMur/status/567805716426416128> (дата звернення: 18.05.2024).
109. 13.04.2014 Краматорск захват Clip #6, 2014. *YouTube*.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qmxVjsU2rig> (дата звернення: 16.04.2024).

110. 65% громадян розмовляють українською у побуті – опитування. *Українська правда*. *Життя*.
URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2024/01/18/258925/> (дата звернення: 20.05.2024).
111. Або російська мова в школі, або до побачення: Миколаїв сколихнув мовний скандал. *Gazeta.ua*. URL: <https://gazeta.ua/articles/sogodennya/abo-rosijska-mova-v-shkoli-abo-do-pobachennya-mikolayiv-skolihnuv-movnij-skandal/792302#comments> (дата звернення: 19.05.2024).
112. Безграмотні політики: ТОП-10 мовних ляпів. *24 Канал*.
URL: https://24tv.ua/bezgramotni_politiki_top10_movnih_lyapiv_n609595 (дата звернення: 16.04.2024).
113. Біблійні корені «паляниці» як засобу розпізнавання «свій — чужий». *АрміяInform* — Інформаційне агентство *АрміяInform*.
URL: <https://armyinform.com.ua/2022/07/01/biblijni-koreni-palyanyczi-yak-zasobu-rozpoznannya-svij-chuzhyj/> (дата звернення: 17.04.2024).
114. Бомбардир. Росіянин вивів українських десантників з тилу ворога / з червоної площі в полон/ катували своїх, 2024. *YouTube*.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qM5oTH6JLrE> (дата звернення: 18.05.2024).
115. Будемо стояти до останнього: активісти вимагають від депутатів ухвалення закону про мову. *24 Канал*.
URL: https://24tv.ua/veterani_ato_zvernulisya_do_deputativ_shhob_ti_uhvalili_za_kon_pro_movu_video_n1145505 (дата звернення: 20.05.2024).
116. Васильєва О. Чому українська мова милозвучніша за російську. *Альтернативна освіта в Україні*.
URL: <https://osvitanova.com.ua/posts/5348-chomu-ukrainska-mova-mylozvuchnisha-za-rosiisku> (дата звернення: 17.05.2024).
117. Вживання фемінітивів несе ризики. Інститут мовознавства виступив із несподіваною заявою. *ГЛАВКОМ*.
URL: <https://glavcom.ua/country/science/vzhivannya-feminitiviv-nese-riziki->

- [institut-movoznavstva-vistupiv-iz-nespodivanoyu-zayavoyu-806443.html](https://www.institut-movoznavstva-vistupiv-iz-nespodivanoyu-zayavoyu-806443.html) (дата звернення: 20.05.2024).
118. Війна 2022 | Тест з історії України – «На Урок». *Освітній проект «На Урок» для вчителів.* URL: <https://naurok.com.ua/test/viyna-2022-1343167.html> (дата звернення: 10.05.2024).
119. В'язниця за мову. Новий мовний скандал в Україні. *Korrespondent.net.* URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3805269-viaznytsia-za-movu-novyi-movnyi-skandal-v-ukraini> (дата звернення: 19.05.2024).
120. Гольдарб про мовний скандал в «Охматдеті», 2016. *YouTube.* URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qLmC43zOUk0> (дата звернення: 19.05.2024).
121. Давай займемось текстом. Перевіримо, наскільки добре ви володієте мовою. *Facebook.* URL: <https://www.facebook.com/maketexts/posts/881215836612026/> (дата звернення: 11.05.2024).
122. Данило Гайдамаха (Чорнобровий): «Російська мова в українських родинях — це травма», 2022. *YouTube.* URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xzPyg2kgAqU> (дата звернення: 19.05.2024).
123. Дві третини читачів УНІАН повністю підтримують нові законопроекти про державну мову — опитування. *Новини України — останні новини України сьогодні — УНІАН.* URL: <https://www.unian.ua/society/1743401-dvi-tretini-chitachiv-unian-povnistyu-pidtrimuyut-novi-zakonoproekti-pro-derjavnu-movu-opituvannya.html> (дата звернення: 19.05.2024).
124. Депутати відтягують ухвалення мовного закону та скасовують поправки. *24 Канал.* URL: https://24tv.ua/deputati_vidtyaguyut_uhvalennya_movnogo_zakonu_ta_skasovuyut_popravki_n1125786 (дата звернення: 19.05.2024).

125. Депутати зривають ухвалення закону про державну мову! - 33 Канал. 33 Канал. URL: <https://33kanal.com/news/55933.html> (дата звернення: 20.05.2024).
126. Для миття туалетів інтелект не потрібен, — скандальна заява Оксани Марченко про мовний закон. 24 Канал. URL: https://lifestyle.24tv.ua/dlya_mittya_tualetiv_intelekt_ne_potriben_skandalna_zayava_oksani_marchenko_pro_movniy_zakon_n1127721 (дата звернення: 19.05.2024).
127. Додаток. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз та рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. 2-ге вид. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 344–363.
128. Європа узнала о нарушениях прав русскоязычных граждан. *Українська правда* — Блоги. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/kolesnichenko/50d7ed5ea75bb/> (дата звернення: 18.05.2024).
129. Євген Рибчинський: Ані Лорак - лялька в руках спецслужб. *ГЛАВКОМ*. URL: <https://glavcom.ua/interviews/125928-jevgen-ribchinskij-ani-lorak---ljalka-v-rukah-spetssluzhb.html> (дата звернення: 18.05.2024).
130. З 1 вересня на Херсонщині у школах навчатимуть тільки українською мовою. *Gazeta.ua*. URL: <https://gazeta.ua/articles/ukraine-newspaper/z-1-veresnya-na-hersonschini-u-shkolah-navchatimut-tilki-ukrayinskoju-movoju/786886> (дата звернення: 19.05.2024).
131. Закон про українську мову: як відреагували на Сході України. 24 Канал. URL: https://24tv.ua/zakon_pro_ukrayinsku_movu_yak_vidreaguvali_na_shodi_ukrayini_n1145961 (дата звернення: 20.05.2024).
132. Запрошуємо до співпраці волонтерів-краєзнавців допомогти у реалізації декомунізаційних законів. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://web.archive.org/web/20150524175456/http://www.memory.gov.ua/news/zaproshuemo-do-spivpratsi-volonteriv-kraeznavtsiv-dopomogti-u-realizatsii-dekomunizatsiinih-za> (дата звернення: 19.05.2024).

133. Заступниця мера Дніпра зневажливо висловилася про українську мову: Філатов зробив їй пропозицію. 24 Канал.
URL: https://24tv.ua/dnipro/zastupnitsya_mera_dnipra_znevazhливо_vislovilasya_p_ro_ukrayinsku_movu_filatov_zrobiv_yiy_propozitsiyu_n932416 (дата звернення: 19.05.2024).
134. ЗСУ спростували фейк про «Привида Києва» на тлі загибелі героя Тарабалки. Українська правда.
URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/30/7343195/> (дата звернення: 10.05.2024).
135. Из песни слов не выкинешь! Народный шлягер «Путин — ху@ло». ОстроВ.
URL: https://web.archive.org/web/20140707214827/http://www.ostro.org/internet-hits/iz_pesni_slov_ne_vykinesh_shlyager_putin_khu_lo/ (дата звернення: 10.05.2024).
136. Інтерв'ю з Андрієм Шимановським, TikTok-блогером, популяризатором української мови. Офіційний сайт каналу 1+1.
URL: <https://1plus1.ua/novyny/akso-inodi-a-mig-pogovoriti-rosijskou-pisla-togo-ak-vivciv-nasu-istoriu-vse-zminilosa-andrij-simanovskij-tiktok-bloger-popularizator-ukrainskoi-movi> (дата звернення: 19.05.2024).
137. Истина За Нами. Ольгінські тролі (кремлеботи) знову пишуть. Згадався цікавий історичний коментар.
URL: <https://www.facebook.com/IZNUA/posts/pfbid0E3JouTRfU1F1bQy9oefgZARaRDyxzvJkZXzyiLHu7QsKK74ymhPwrCYMRMaxHoXpl> (дата звернення: 11.05.2024).
138. McDonalds і російська мова: скандал, якого не було. Укрінформ - актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3050000-mcdonalds-i-rosijska-mova-skandal-akogo-ne-bulo.html> (дата звернення: 20.05.2024).
139. Книга Суддів 12 | Видання UBIO | YouVersion. YouVersion / Застосунок Біблія / Bible.com. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/JDG.12.UBIO> (дата звернення: 15.04.2024).

140. Командування Сил спеціальних операцій ЗС України. Це моя паляниця. *Facebook*.
URL: <https://www.facebook.com/usofcom/posts/pfbid023KL2NV5UK53w41yFgm1AwrYuf7WAcqB1BM5sT7XmPYAd22njtSvjBcSWjtSmJQuYl> (дата звернення: 17.04.2024).
141. Конгресмен США опублікував прапор України з фразою «Іди н***й»: вчинок має несподіваний контекст. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/kongresmen-ssha-don-beykon-viklav-merezhu-foto-ukrayinskim-praporom_n2333161 (дата звернення: 11.05.2024).
142. Ліга Сміху. Олені, олені - вони зазомбовані | Ліга Сміху 2024, 2024. *YouTube*.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vhkVNObvQCo> (дата звернення: 20.05.2024).
143. Львовский метрополитен (на русском). *Львівський метрополітен*.
URL: <https://metro.lviv.ua/rus.html> (дата звернення: 11.05.2024).
144. Матюки, які роблять з тебе українця. Як правильно лаятись. *ipress.ua*.
URL: https://ipress.ua/ljlive/matyuky_yaki_roblyat_z_tebe_ukraintsya_yak_pravylno_layatys_7348.html (дата звернення: 17.05.2024).
145. Мельник Р. 78% українців вважають українську мову рідною, 74% — престижною, — Центр Разумкова. *detector.media*.
URL: <https://detector.media/infospace/article/213665/2023-07-03-78-ukraintsiv-vvazhayut-ukrainsku-movu-ridnoyu-74-prestyzhnoyu-tsentr-razumkova/> (дата звернення: 20.05.2024).
146. МИД РФ заявил о намерении "защищать русскоязычных" в Украине — DW — 13.04.2021. *dw.com*. URL: <https://www.dw.com/ru/mid-rossii-zajavil-o-namerenii-zashhishhat-russkih-v-ukraine/a-57180575> (дата звернення: 17.05.2024).
147. Микола Княжицький про перехід театрів на україномовний репертуар | Еспресо. *espresso.tv*. URL: <https://espresso.tv/teatr-imeni-lesi-ukrainki-pereyshovshi-na-ukrainsku-zbilshiv-kilkist-glyadachiv> (дата звернення: 20.05.2024).

148. Мовний скандал в Охматдит: Малюнки будуть підписані українською, англійською, татарською та івриті. «Ділова столиця» українською — найсвіжіші новини України та світу. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/society/yazykovoy-skandal-v-ohmatdet-risunki-budut-podpisany-na-10082016113800> (дата звернення: 19.05.2024).
149. Мовний скандал. У Мережі чубляться через три законопроекти про державну мову. *TCH.ua*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/movniy-skandal-u-merezhi-chublyatsya-cherez-tri-zakonoproekti-pro-derzhavnu-movu-867614.html> (дата звернення: 19.05.2024).
150. Москаль та паляниця » Анекдоти UA. *Анекдоти UA*. URL: https://web.archive.org/web/20221202203408/https://anekdot.kozaku.in.ua/fotoprukolu/f_tvarunu/5396-moskal-ta-paljanicja.html (дата звернення: 16.04.2024).
151. Моя російська буденна і брудна, а українська для мене, як святкова сукня, — Онука. *The lime*. URL: <https://apostrophe.ua/article/lime/person/2016-03-11/moya-rosyska-budenna--brudna-a-ukranska-dlya-mene-yak-svyatkova-suknya---onuuka/3659> (дата звернення: 19.05.2024).
152. На Закарпатті відкривають безкоштовні курси української мови для угорців. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/na_zakarpatti_vidkriyut_bezkoshtovni_kursi_ukrayinskoyi_movi_dlya_ugortsiv_n1082608 (дата звернення: 19.05.2024).
153. На яке питання може відповісти тільки українець?. *Reddit*. URL: https://www.reddit.com/r/ukraine/comments/zka5kz/на_яке_питання_може_відповісти_тільки_українець/ (дата звернення: 10.05.2024).
154. Народное ополчение: стрельба в Краматорске началась после попытки поговорить с военными. *Интерфакс*. URL: <https://web.archive.org/web/20140416044413/http://www.interfax.ru/world/371801> (дата звернення: 16.04.2024).
155. Не паляницею єдиною: стало відомо, які «кодові слова» допоможуть розпізнати окупанта. *TCH.ua*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ne-palyaniceyu->

vedinoyu-stalo-vidomo-yaki-kodovi-slova-dopomozhut-rozpiznati-okupanta-2013055.html (дата звернення: 17.04.2024).

156. Нова легенда Львова — метро з деревами, потягами-привидами та рабською працею росіян. 24 Канал.

URL: https://24tv.ua/lviv/nova_legenda_lvova_metro_z_derevami_potyagamiprividami_ta_rabskoju_pratseyu_rosiyan_n602534 (дата звернення: 11.05.2024).

157. Новий пароль українця. Facebook.

URL: <https://www.facebook.com/groups/ukrhumor/posts/5270877412951858/> (дата звернення: 10.05.2024).

158. Новий правопис компромісний, і як усякий компроміс — не дуже досконалий, — мовознавець Дмитро Данильчук. ФАКТИ — Останні новини України та світу онлайн — статті, коментарі та аналітика.

URL: <https://fakty.ua/308579-novij-pravopis-kompromisnij-i-yak-usyakij-kompromis---ne-duzhe-doskonaliy---movoznavec-dmitro-danilchuk> (дата звернення: 20.05.2024).

159. Новий український правопис починає діяти. 24 Канал.

URL: https://24tv.ua/pochinaye_diyati_nova_redaktsiya_ukrayinskogo_pravopisu_n1161378 (дата звернення: 20.05.2024).

160. Обнародовано очередное разоблачение кремлевских ботов. Апостроф.

URL: <https://apostrophe.ua/news/politics/2015-04-26/kremlevskih-botov-v-ocherednoy-raz-razoblachili/22564> (дата звернення: 11.05.2024).

161. Оккупантов попросили произнести слово «паляница». Не справились. Telegram. URL: https://t.me/nexta_live/17688 (дата звернення: 17.04.2024).

162. Опитування: Кількість охочих вивчати російську мову у школах нарівні з українською зменшилася. Бабель | Розповідаємо про політику, культуру і суспільство в Україні. Останні новини детально і неупереджено.

URL: <https://babel.ua/news/27244-opituvannya-kilkist-bazhayuchih-vivchati-rosiysku-movu-u-shkolah-narivni-z-ukrajinskoju-zmenshilasya> (дата звернення: 19.05.2024).

163. Опитування: українці не хочуть другої державної мови. *Українська правда*.
URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/22/7023247/> (дата звернення: 18.05.2024).
164. ПАВЛО ЗІБРОВ — МЕРТВІ ОРКИ НЕ ГУДУТЬ, 2022. *YouTube*.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JYwt1tkgxT0> (дата звернення: 20.05.2024).
165. ПАРОЛЬ тільки для своїх: Лисиця укрзалізницею везе паляниці та верзе... (Анекдот №4607). *Rozdil*.
URL: <https://rozdil.lviv.ua/anekdote/anekdote.php?id=4607> (дата звернення: 17.04.2024).
166. Підлога країни. *EverybodyWiki Bios & Wiki*.
URL: https://uk.everybodywiki.com/Підлога_країни (дата звернення: 11.05.2024).
167. Пісні «Путін — ху*ло !» 10 років. *Межа. Новини України*. URL: <https://mezha.net/ua/bukvy/pisni-putin-hulo-10-rokiv/> (дата звернення: 10.05.2024).
168. Повстанська пісня у виконанні отця Анатолія Зінкевича, 2019. *YouTube*.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=z9MDvv9johE> (дата звернення: 10.05.2024).
169. Почему в новостях пишут «хлопок газа» вместо «взрыв газа»? Это методичка такая? Расследование «Медузы». *Meduza*.
URL: <https://meduza.io/feature/2020/02/13/pochemu-v-novostyah-pishut-hlopok-gaza-vmesto-vzryv-gaza-eto-metodichka-takaya-rassledovanie-meduzy> (дата звернення: 11.05.2024).
170. Прес-релізи та звіти — Думки і погляди населення щодо викладання російської мови в українськомовних школах і надання непідконтрольним територіям Донбасу автономії у складі України: Березень 2019 року. *Домашня сторінка КМІС*.
URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=832&page=1> (дата звернення: 19.05.2024).

171. Прес-служба РНБОУ. Слова, які швидко виявлять НЕ носія мови за вимовою: паляниця, молодиця, світлиця, нісенітниця, веселка, філіжанка, вештатися, духмяний, непереливки, кмітливий, пущівірінок, обценьки. *Twitter*. URL: https://twitter.com/rnbo_gov_ua/status/1504866551513681933 (дата звернення: 17.04.2024).
172. Пригожин підтвердив, що заснував «фабрику тролів». *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/14/7389312/> (дата звернення: 11.05.2024).
173. Про банкноти. *Національний банк України*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/uah/obig-banknote> (дата звернення: 10.05.2024).
174. MELOVIN прокоментував резонанс навколо мовного питання на Євробаченні-2018. 24 *Канал*. URL: https://lifestyle.24tv.ua/melovin_prokomentuvav_rezonans_navkolo_movnog_o_pitannya_na_uevrobachenni_2018_n970209 (дата звернення: 19.05.2024).
175. Про перехід на державну мову. *Леккос — інтернет магазин лечебной косметики Леккос*. URL: <https://lekkos.com.ua/news/view/pro-perehod-na-derjavnu-movu.aspx> (дата звернення: 18.05.2024).
176. Про перехід студії Мамахохотала на Українську | СБ Подкаст 68 | Женя Янович, 2022. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Hsf_64O7P2A (дата звернення: 18.05.2024).
177. Про проєкт — Словотвір. *Словотвір*. URL: <https://slovotvir.org.ua/about> (дата звернення: 16.05.2024).
178. продовження віршику... *Wayback Machine*. URL: <https://web.archive.org/web/20130124220123/https://chomusyk.livejournal.com/2674100.html> (дата звернення: 10.05.2024).
179. Проти правопису-2019. А що скажуть альбатросині?. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/share/p/5gmsyKjjRcdc2dU7/> (дата звернення: 20.05.2024).

180. Путин рассказал, как российские военные защищали крымчан. *BBC News Україна*.
URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/04/140417_ru_s_putin_live (дата звернення: 17.05.2024).
181. Рада проголосувала за закон про державну мову в Україні. *24 Канал*.
URL: https://24tv.ua/rada_progolosuvala_za_zakon_pro_derzhavnu_movu_n11455_46 (дата звернення: 20.05.2024).
182. Радіо Свобода Україна. Скажи «паляниця»: як на Сумщині виявляють військових РФ, 2022. *YouTube*.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Q5O2N2Ujaas> (дата звернення: 17.04.2024).
183. Роблять з мухи слона: соцмережі бурхливо обговорюють позов 7-класниці проти нового українського правопису. *Апостроф*.
URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2019-06-06/delayut-iz-muhi-slona-sotsseti-burno-obsujdayut-isk-7-klassnitsyi-protiv-novogo-ukrainskogo-pravopisaniya/164993> (дата звернення: 20.05.2024).
184. Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області. *Вперед*.
URL: <https://vpered.wordpress.com/2014/11/17/tykhy-rozdumy/> (дата звернення: 18.05.2024).
185. Роман Ратушний. Дві поради. *Facebook*.
URL: <https://www.facebook.com/ratushnyi.r/posts/pfbid0gtD9DLQTBXFFiKB9iDGYJqUqL99JrXtSNvDTPGBt81n77nHTRa6zzyHCYj1hogYol> (дата звернення: 17.05.2024).
186. Російська пропагандистка вимовила слово-пастку для окупантів і жорстко осоромилася — українці підготували для неї нове випробування. *5.ua*. URL: <https://www.5.ua/dv/life/269690> (дата звернення: 17.04.2024).
187. Російський прапор буде там, де є російська мова: Фонд «Русский мир». *Український інститут*. URL: <https://ui.org.ua/sectors/ruskiy-mir-foundation/> (дата звернення: 11.05.2024).

188. Російські ЗМІ влаштували травлю Меловіну, який заговорив українською. *ГЛАВКОМ*. URL: <https://glavcom.ua/news/rosiyski-zmi-vlashtovali-travlyu-melovinu-yakiy-zagovoriv-ukrajinskoyu-496827.html> (дата звернення: 19.05.2024).
189. Русифікація по-київськи. Чому школярі розмовляють російською. *Texty.org.ua — статті та журналістика даних для людей — Тексти.org.ua*. URL: https://texty.org.ua/articles/110794/rusyfikaciya-po-kyivsky-i-shkolyari-rozmovlyayut-rosijskoyu/?fbclid=IwAR1cXvCjY_ewSIL3VMv1-Fooyjtq8lxczLtjaOU8EAleo9entRwQ-EshMq0 (дата звернення: 21.05.2024).
190. Самые интересные диалекты Украины: как говорят в Харькове и Донбассе. Сегодня. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/Dialekticheskie-slovezhki-v-raznyh-ugolkah-Ukrainy-466115.html> (дата звернення: 16.04.2024).
191. Свиридюк Ю. Готовий тунель, вигляд станцій та витрачені кошти: як відбувається будівництво метро на Виноградар під час війни. *Суспільне Київ*. URL: <https://suspilne.media/kyiv/437970-gotovij-tunel-viglad-stancij-ta-vitraceni-kosti-ak-vidbuvaetsa-budivnictvo-metro-na-vinogradar-pid-cas-vijni/> (дата звернення: 11.05.2024).
192. Скільки українців розмовляють українською вдома: дані статистики. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/skilki_ukrayintsiv_rozmovlyayut_ukrayinskoyu_vdoma_dani_statistiki_n936446 (дата звернення: 19.05.2024).
193. Слова, за якими розпізнають чужинців у різних мовах. *Gazeta.ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/chistota-movlennya/_slova-za-yakimi-rozpiznayut-chuzhinciv-u-riznih-movah/643368 (дата звернення: 16.04.2024).
194. Слова, текст, акорди «Мертві бджоли не гудуть» — Павло Зібров - Українські пісні. *Тексти та акорди пісень — Українські пісні*. URL: <https://www.pisni.org.ua/songs/811654.html> (дата звернення: 11.05.2024).
195. Совина М. Властям Украины задали три вопроса об ущемлении русского языка. *Lenta.RU*. URL: https://lenta.ru/news/2022/05/23/russki_yazyk/ (дата звернення: 18.05.2024).

196. Тест на українця — «На Урок». *Освітній проект «На Урок» для вчителів.*
URL: <https://naurok.com.ua/test/test-na-ukra-ncya-1341220.html> (дата звернення: 10.05.2024).
197. ТІК — Олені. *Pisni.UA.* URL: <https://pisni.ua/tik-oleni> (дата звернення: 11.05.2024).
198. ТІК. тексти песен, клипы, біографія. *Тексты песен, переводы песен, самые лучшие клипы 2017 года.* URL: <http://pesennik.org/ТИК> (дата звернення: 11.05.2024).
199. У Зеленського не проти надати російській мові статус регіональної на Донбасі. 24 Канал.
URL: https://24tv.ua/bogdan_ne_proti_statusu_regionalnoyi_dlya_rosiyskoyi_u_do_netsku_ta_lugansku_n1173230 (дата звернення: 20.05.2024).
200. У Києві чоловіка не взяли на роботу, бо спілкується українською. *Факти.*
URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20211026-u-kyuevi-cholovika-ne-vzyaly-na-robotu-bo-spilkuyetsya-ukrayinskoju/> (дата звернення: 20.05.2024).
201. У потязі «Укрзалізниці» розгорівся скандал: пасажира відмовилися обслуговувати українською. 24 Канал.
URL: https://24tv.ua/u_potyazi_ukrzalznitsi_rozgorivsvya_skandal_pasazhira_vidm-ovilisya_obslugovuvati_ukrayinskoju_n1095351 (дата звернення: 19.05.2024).
202. У соцмережах з'являється інформація про роздачу повісток у Києві на ще непобудованих станціях метро. *Новини Києва, афіша, довідник, карта онлайн — Київ — Vgorode.ua.*
URL: <https://kiev.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1231589-u-sotsmerezhakh-zjavljajetsja-informatsija-pro-rozdachu-povistok-u-kijevi-na-shche-nerobudovanikh-stantsijakh-metro> (дата звернення: 11.05.2024).
203. У Херсоні з посад звільнили директорів, які не хотіли переводити школи на українську мову. *Gazeta.ua.* URL: https://gazeta.ua/articles/sogodennya/_zvilnili-direktoriv-yaki-ne-hotili-perevoditi-shkoli-na-ukrayinsku-movu/791867 (дата звернення: 19.05.2024).

204. У центрі Києва працює театр, де всі вистави російською мовою: як на це реагує мережа. *24 Канал*. URL: https://kino.24tv.ua/teatr-kiyevi-dark-sofit-stavit-vistavi-rosiyskoju-movoyu-reaktsiya_n2354521 (дата звернення: 20.05.2024).
205. Українізація або смерть. *Високий Замок*. URL: <https://wz.lviv.ua/blogs/439908-ukrainizatsiia-abo-smert> (дата звернення: 17.05.2024).
206. Українська мова сьогодні: політика, практика, сенси. *Віче — журнал Верховної Ради України*. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/4299/> (дата звернення: 18.05.2024).
207. Українська не для мелодрам? 1+1 втрапив у мовний скандал. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/51404360> (дата звернення: 20.05.2024).
208. Українська правда. З'явилося відео, що доводить: у Краматорську орудують росіяни. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022247/> (дата звернення: 16.04.2024).
209. Українські військові показали епічне відео, як полонений російський окупант не може вимовити слово «паляниця». *TCH.ua*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayinski-viyskovyi-pokazali-epichne-video-yak-poloneni-rosiyskiy-okupant-ne-mozhe-vimoviti-slovo-palyanicya-1990165.html> (дата звернення: 17.04.2024).
210. Українці давно визначилися в темі мови, а політики продовжують маніпулювати, — соціолог. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/ukrayintsi_davno_viznachilisya_v_temi_movi_a_politiki_manipulyuyut_na_tsiy_temi_sotsiolog_n1175683 (дата звернення: 20.05.2024).
211. Українці розробили платформу для захисту державної мови. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/tech/ukrayintsi_rozrobili_platformu_dlya_zahistu_derzhavnoy_i_movi_n942455 (дата звернення: 19.05.2024).
212. Хроника аннексии: "крымская весна" в воспоминаниях участников событий. *BBC News Русская служба*.

- URL: <https://www.bbc.com/russian/features-47609756> (дата звернення: 17.05.2024).
213. Це порушує права людини: співак MELOVIN про мовний закон та Євробачення. 24 Канал.
URL: https://24tv.ua/tse_porushuye_prava_lyudini_spivak_melovin_pro_movniy_zakon_ta_yevrobachennya_n1158033 (дата звернення: 20.05.2024).
214. Центр протидії дезінформації. Центр протидії дезінформації при РНБО України звертає увагу громадян, які долучаються до виявлення диверсійно-розвідувальних груп в нашій державі. Facebook. URL: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=135263742356033&set=a.117239117491829&type=3&ref=embed_post (дата звернення: 17.04.2024).
215. Чий х*й?. Sweet.tv. URL: <https://sweet.tv/movie/23696-chiy-h-y> (дата звернення: 17.05.2024).
216. Чому українці зациклені на мові?. Портал мовної політики — Мовна політика в Україні та світі. URL: <http://language-policy.info/2014/12/chomu-ukrajintsi-zatsykleni-na-movi/> (дата звернення: 18.05.2024).
217. Чому українці просять вимовити слово «паляниця» для ідентифікації росіян?. Львів — місто натхнення. URL: <https://lviv1256.com/lists/chomu-ukrajintsi-prosjat-vymovyty-slovo-palianytsia-dlia-identyfikatsii-rosiian/> (дата звернення: 17.04.2024).
218. Що об'єднує та роз'єднує українців. Головна — Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/shcho-obednue-ta-rozednue-ukrajintsi> (дата звернення: 18.05.2024).
219. Що означає «бавовна»: пояснення військового інтернет-феномену і яскраві меми. новини розділу Новини — Главред. URL: <https://news.glavred.net/chto-oznachaet-bavovna-obyasnenie-voennogo-internet-fenomena-i-yarkie-memy-10402130.html> (дата звернення: 11.05.2024).
220. Щоб не заважала: кому та як вдалося паралізувати роботу Ради перед виборами. 24 Канал.

- URL: https://24tv.ua/shhob_ne_zavazhala_komu_ta_yak_vdalosya_paralizuvati_robotu_radi_u_perevborchiy_period_n1136960 (дата звернення: 19.05.2024).
221. Я видел это... *За Русь Святую Триединую!!!*. ЖЖ.
URL: <https://kdnechaev.livejournal.com/1763.html?thread=67299#t67299> (дата звернення: 11.05.2024).
222. Як впізнати окупанта без «паляниці»: ТОП-5 простих питань, незрозумілих росіянину. *Апостроф*. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2022-02-28/kak-uznat-okkupanta-bez-palyanits-top-5-prostyih-voprosov-neponyatnyih-russkomu/260897> (дата звернення: 10.05.2024).
223. Як до закону про українську мову ставляться читачі 24 каналу: результати опитування. *24 Канал*.
URL: https://24tv.ua/yak_do_zakonu_pro_ukrayinsku_movu_stavlyatsya_chitachi_24_kanaluz_rezultati_opituvannya_n1146055 (дата звернення: 20.05.2024).
224. Як Петрик П'яточкін слоників рахував. *MEGOGO.NET — movies and TV channels online*. URL: https://megogo.net/ua/view/61271-yak-petrik-p-yatochkin-slonikiv-rahuvav.html?video_view_tab=description (дата звернення: 10.05.2024).
225. @AubreyBelford. This meme has been doing the rounds. It says “go fuck yourself”. The defiant last words of 13 Ukrainian border. *Twitter*.
URL: <https://twitter.com/AubreyBelford/status/1497045428462043136> (date of access: 11.05.2024).
226. Bastiaan van der Salm. What is Frisian?. *The Acolad blog*.
URL: <https://blog.acolad.com/what-is-frisian> (date of access: 16.04.2024).
227. communist_dyke. happy pride month. *Reddit*.
URL: https://www.reddit.com/r/themountaingoats/comments/veznrc/happy_pride_month/ (date of access: 10.05.2024).
228. Corstius H. B. Hoofdstuk 8 Xenogram, Opperlandse taal- & letterkunde, Hugo Brandt Corstius - DBNL. *DBNL*.
URL: https://www.dbnl.org/tekst/bran023oppe01_01/bran023oppe01_01_0011.php (date of access: 16.04.2024).

229. From Kharkov To Chicago. Україна, мы с вами!!!, 2022. *YouTube*.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=NOS8Dg_lbL0 (дата звернення: 16.04.2024).
230. Llewellyn E. C. Chapter I The Settlement of Low Dutch in England, and General Intercourse, The Influence of Low Dutch on the English Vocabulary, E.C. Llewellyn *DBNL*. URL: https://www.dbnl.org/tekst/llew001infl01_01/llew001infl01_01_0003.php (date of access: 16.04.2024).
231. Necessary T. So What Does It Mean to Be a 'Friend of Dorothy?'. *Gay Pride — LGBT and Queer Voices*. URL: <https://www.pride.com/identities/friend-of-dorothy#rebelltitem1> (date of access: 10.05.2024).
232. Per un pugno di ceci. *www.palermoviva.it*. URL: <https://www.palermoviva.it/per-un-pugno-di-ceci/> (date of access: 15.04.2024).
233. Soczewica, koło, miele, młyn!. In *Gremio*. URL: <https://ingremio.org/historia/soczewica-kolo-miele-mlyn/> (date of access: 16.04.2024).
234. The Dutch could determine a man's language, and if friend or foe, by asking him to pronounce 'eighty eight stove pipes' in Dutch, a foolproof test, true or false?. *Quora*. URL: <https://www.quora.com/The-Dutch-could-determine-a-mans-language-and-if-friend-or-foe-by-asking-him-to-pronounce-eighty-eight-stove-pipes-in-Dutch-a-foolproof-test-true-or-false> (date of access: 16.04.2024).
235. The Rough Guide to Bruges & Ghent. *Google Books*. URL: https://books.google.com.ua/books?id=iO_qLu8JossC&pg=PR6&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false (date of access: 16.04.2024).
236. West E. The chilling return of shibboleths. *Wrong Side of History | Ed West | Substack*. URL: <https://www.edwest.co.uk/p/the-haunting-return-of-shibboleths> (date of access: 16.04.2024).

237. What is the most complicated word in your language? *Quora*. URL: <https://www.quora.com/What-is-the-most-complicated-word-in-your-language> (date of access: 16.04.2024).
238. Zonder ons erbij te betrekken — Column EMEA. *Column EMEA*. URL: <https://column.emea.nl/?p=3163> (date of access: 16.04.2024).

ДОДАТКИ

Рисунок 1. ...аби не російською

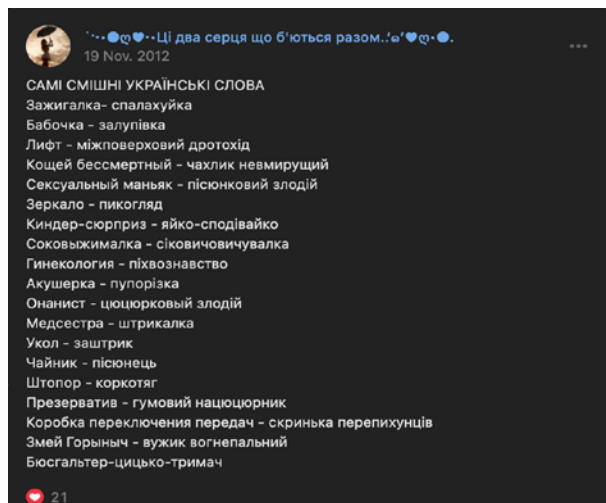

Рисунок 2. Мовний нігілізм

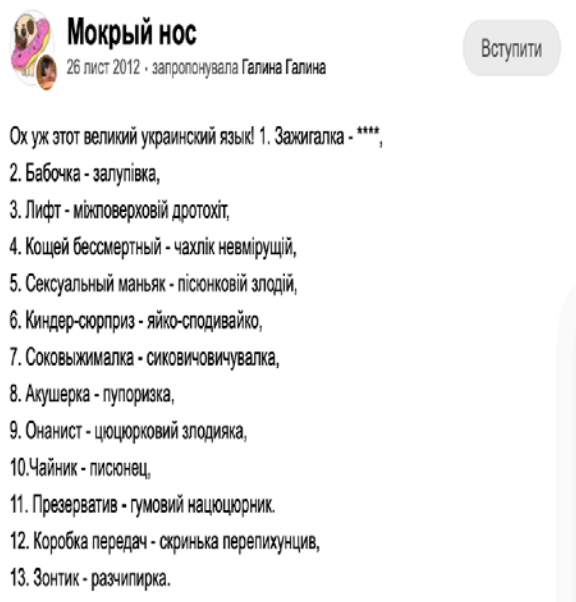

Рисунок 3. Жарт про «недолугу» мову

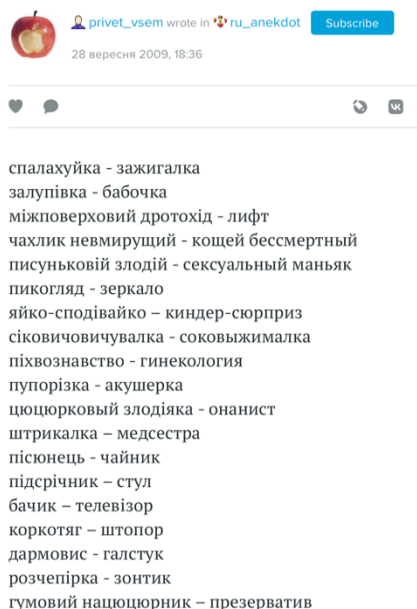

Рисунок 4. Перекручення-зневага

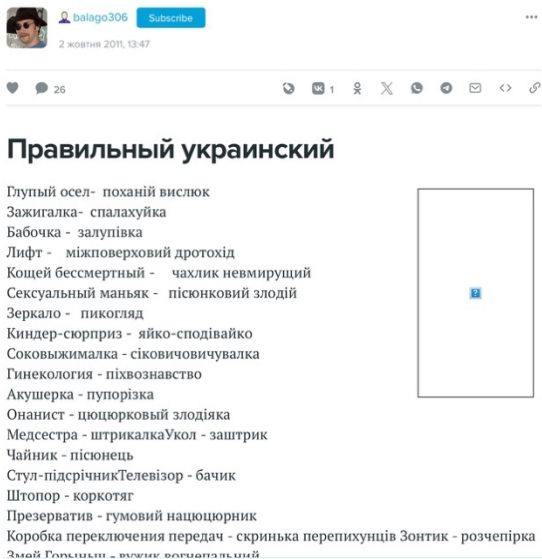

Рисунок 5. «Правильна» українська

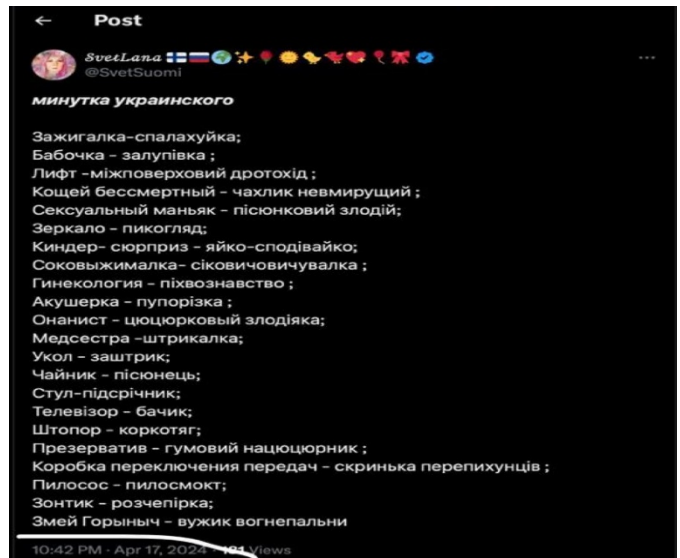

Рисунок 6. «Хвилинка української»

Рисунок 7. «акакаяразніца»

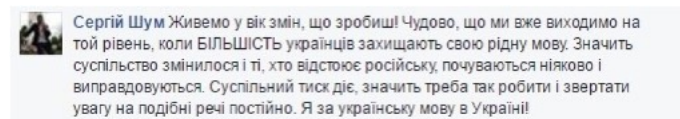

Рисунок 8. Зрушення мовної свідомості

Рисунок 9. Розподіл шкіл за мовою викладання у 2016/2017 н. р.

Рисунок 10. Російськомовні навчальні заклади в 2018–2019 н. р.

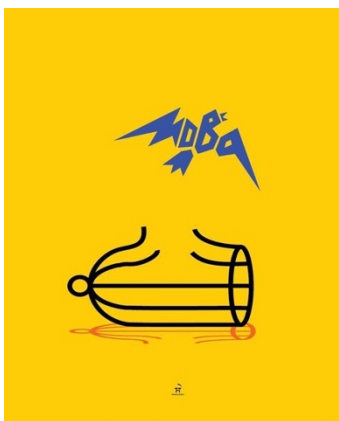

Рисунок 11. Мова — пташка

Рисунок 12. Підтримка одномовної України

Рисунок 13. Про Афіни / Атени

Рисунок 14. Про російську мову

Рисунок 15. Славімо правопис

Рисунок 16. Випускники флфаку

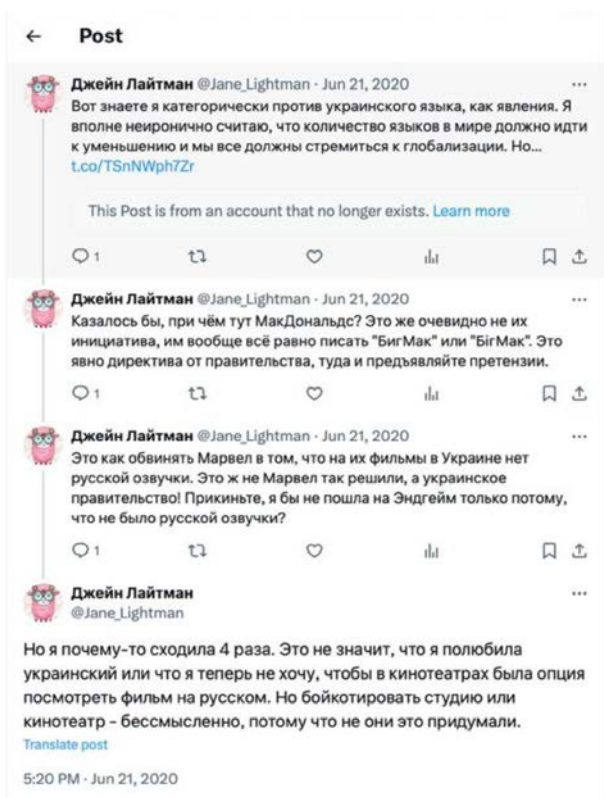

Рисунок 17. Мовний утилітаризм

ПОТОЧНА МОВА СПІЛКУВАННЯ В ПОБУТІ

Gradus

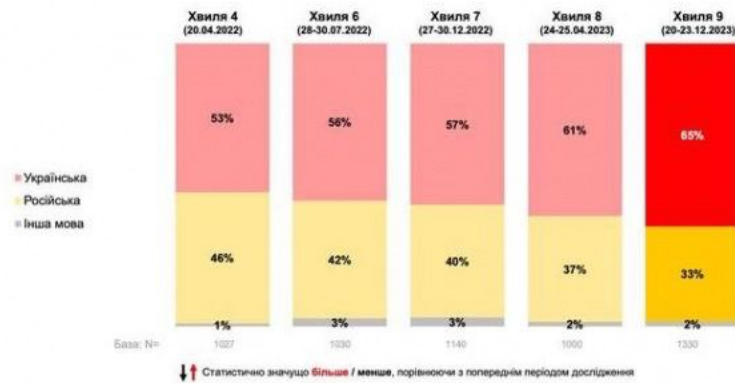

Рисунок 18. Поширеність української мови в побуті

Рисунок 19. Dorothy's Friend (2021)

Рисунок 20. The Mountain Goats (2022)

Рисунок 21. Паляниця, 2015 р.

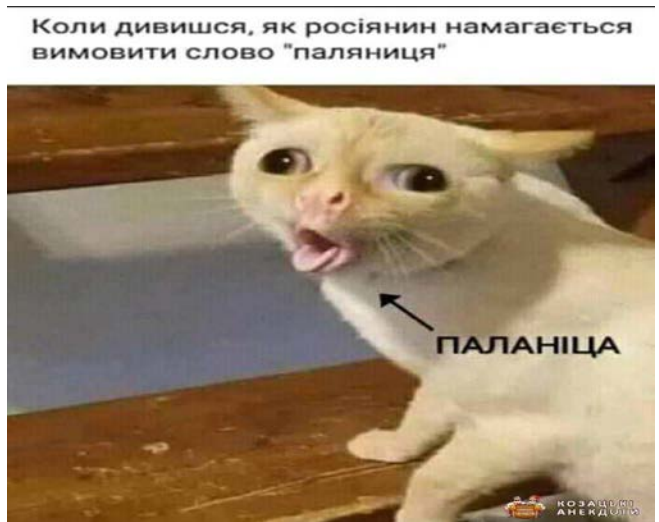

Рисунок 22. Паляниця, 2019 р.

Рисунок 23. Паляниця, 2019 р.

Рисунок 24. Паляниця, 2019 р.

Рисунок 25. Паляниця, 2024 р.

Рисунок 26. Список шиболетів

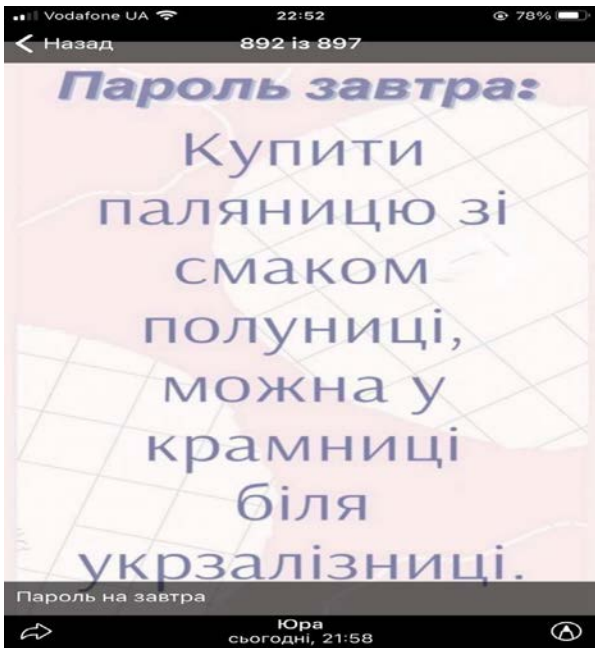

Рисунок 27. Речення-пароль (2022 р.)

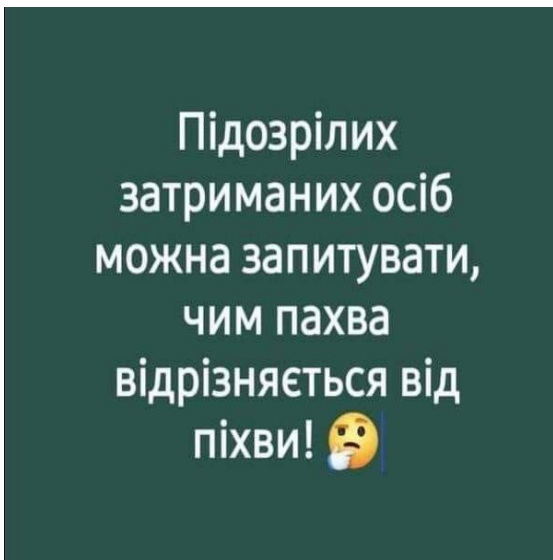

Рисунок 29. Пахва й піхва (2022 р.)

Рисунок 28. Додавання знання

Рисунок 30. 2022 р.

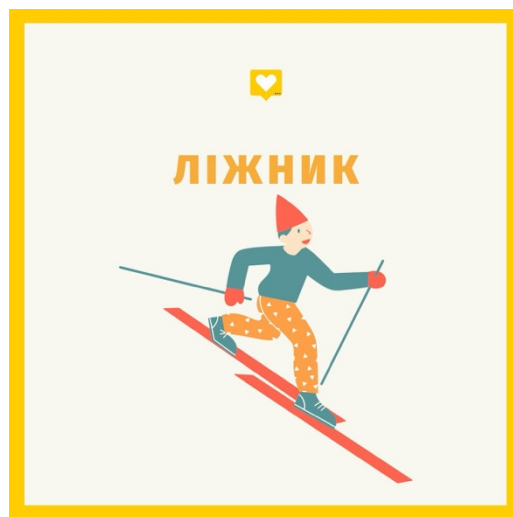

Рисунок 31. 2022 р.

Рисунок 32. 2022 р.

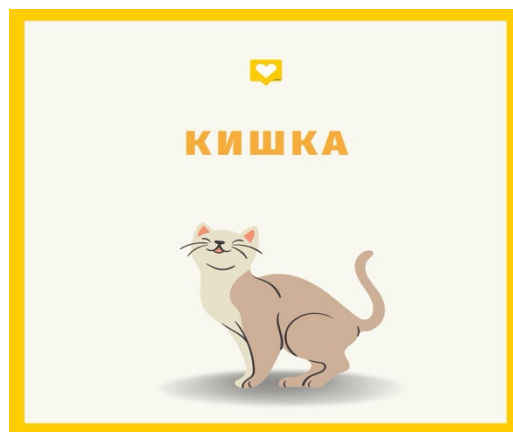

Рисунок 33. 2022 р.

Рисунок 34. 2022 р.

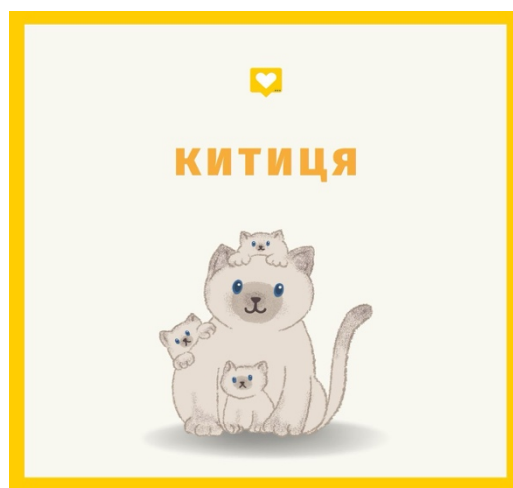

Рисунок 35. 2022 р.

Рисунок 36. 2022 р.

Рисунок 37. 2022 р.

Рисунок 38. 2022 р.

Рисунок 39. Правильный приименник

Рисунок 40. Карта львівського метро

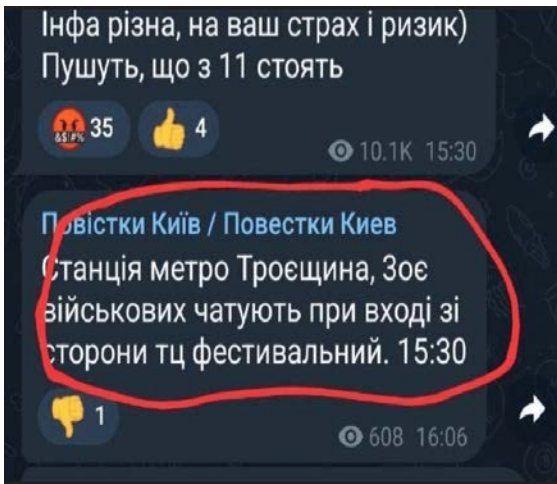

Рисунок 41. Метро на Троєщину (2023 р.)

Рисунок 42. Мем про Сковороду

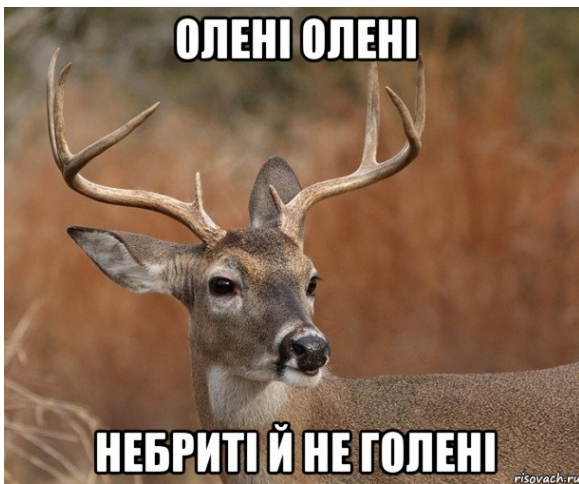

Рисунок 43. «Олені» (рік невідомий)

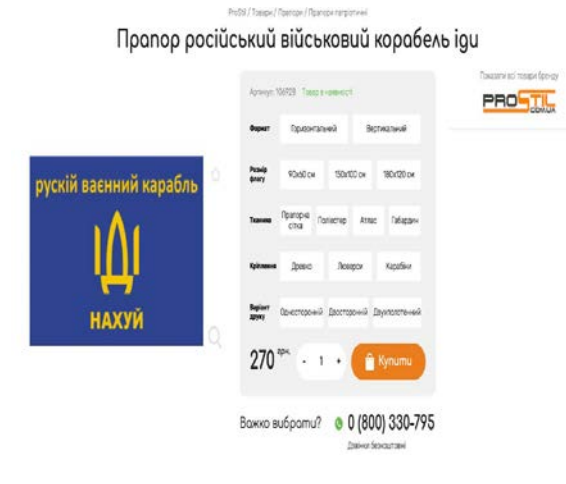

Рисунок 44. Прапори

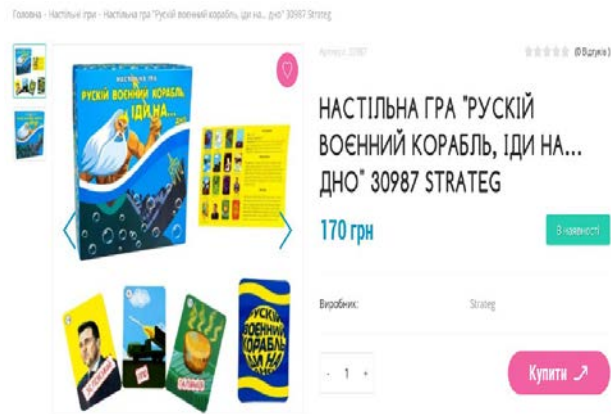

Рисунок 45. Настільна гра

Рисунок 46. Марка від «Укрпошти»

Рисунок 47. Оригінальний мем про корабель

Рисунок 48. Переробка фрази про російський корабель

Рисунок 49. Гадсенівський прапор

Рисунок 50. «Підлога країни»

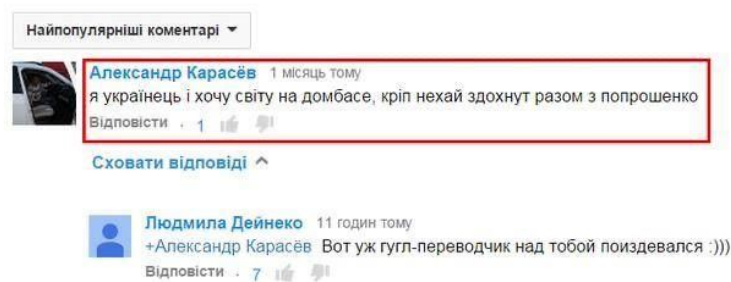

Рисунок 51. «Хочу світу»

Replying to @Podolyak_M

Досить брехати! там крапка у вдарила. у москалів таких немає. люди хвіст знайшли.

Рисунок 52. «Крапка-У»

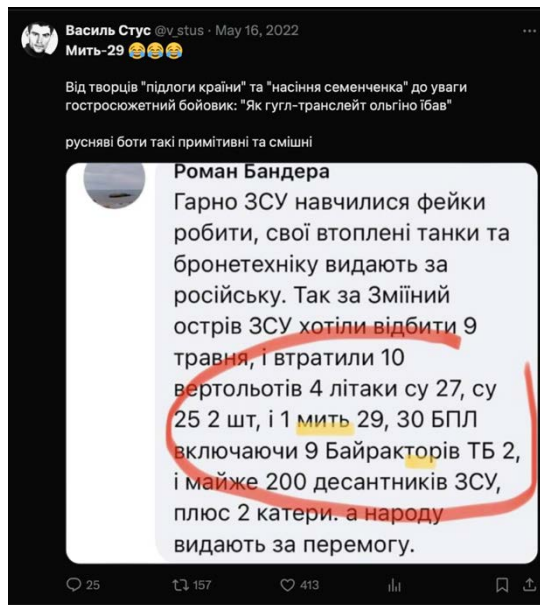

Рисунок 53. «Мить-29»

Рисунок 54. «Насіння Семенченка»

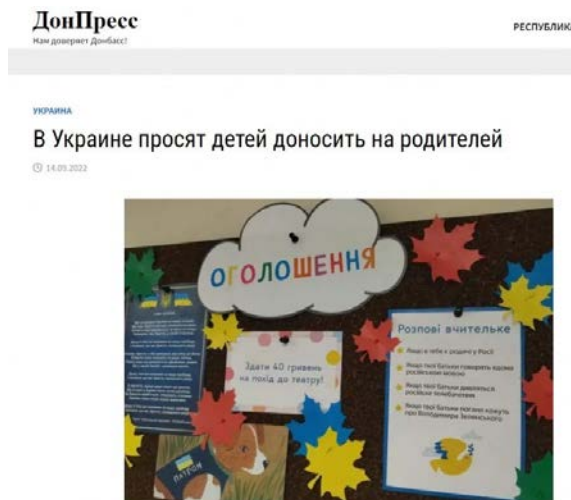

Рисунок 55. «Розповіді вчительке»